

Noordzaan

Cultuurhistorische verkenning.

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
1 Ruimtelijke ontwikkeling (biografie) van de Noordzaan.....	5
1.1 De ontginning van de Zaanstreek.....	5
1.2 Waterwegen.....	6
1.3 De ontwikkeling van Wormerveer.....	7
1.4 De molens	8
1.5 De fabrieken.....	13
2 Beschrijving van de huidige situatie	21
2.1 Functies.....	22
2.2 Structuren	22
2.3 Openbare ruimte.....	23
2.4 (Monumentale) bebouwing	24
3 Waardering Noordzaan.....	36
3.1 Te verwachten archeologische waarden	36
3.2 Stedenbouwkundige waarden	36
3.3 Cultuurhistorische waarden.....	38
3.4 Groen- en waterwaarden	39
3.5 Gebouwde en monumentale waarden.....	40
4 Aanbevelingen bij toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen.....	42
4.1 Archeologische waarden	42
4.2 Stedenbouw	42
4.3 Relatie met de Zaan.....	43
4.4 Openheid van het gebied.....	44
4.5 Recreatie	44
4.6 Verbinding met Wormerveer	44
4.7 Monumentale bebouwing	45
5 Aanbevelingen voor verder onderzoek.....	48
Bronnen.....	49
Bijlagen.....	50
Bijlage I: Geschiedenis Wessanen & Laan	50
Bijlage II: woningen.....	52

Met dank aan:
Piet Kleij - archeologie
Tom Tulleken (Historische Vereniging Wormerveer) - Wormerveer
Martin Schaap (Vereniging Zaanse Molen) - molens
Cynthia van den Berg - fabrieken
Lion Charmant - kaartmateriaal

Inleiding

Vanuit het rijk is vastgesteld dat, om cultuurhistorie vroeg in het ruimtelijk planproces te krijgen, een beleidsstrategie nodig is waar een gebiedsgerichte benadering van de monumentenzorg wordt nagestreefd. Vanaf 2012 zijn hier wettelijke eisen aan verbonden waar een gemeente invulling aan moet geven. De gemeente Zaanstad heeft dit door middel van de Erfgoedvisie 2011-2018 vastgelegd. Deze erfgoedvisie is in oktober 2011 door de gemeenteraad vastgesteld. In deze erfgoedvisie is geregeld dat voor gebieden waar ruimtelijke ontwikkelingen plaatsvinden of een nieuw bestemmingsplan wordt opgesteld, het opstellen van een cultuurhistorische verkenning verplicht wordt gesteld. De cultuurhistorische verkenning is zo het instrument wat gebruikt wordt om de cultuurhistorische waarden mee te nemen in de systematiek van bestemmingsplannen en projecten. Een cultuurhistorische verkenning levert een 'totaalplaatje' van cultureel erfgoed waarden op, in relatie tot de omgeving. Ook zal de cultureel erfgoed ambitie vastgelegd worden in structuurvisies. Op deze manier wordt erfgoed daadwerkelijk onderdeel van ruimtelijke processen. De structuurvisie vormt een uitgangspunt voor regelgeving, uitvoeringsprogramma's en financieringsmogelijkheden. Uiteindelijk zullen de cultuurhistorische waarden meegewogen worden bij het vaststellen van bestemmingsplannen.¹

Binnen deze Erfgoedvisie is er bij een tweetal grote projecten specifiek voor gekozen om cultuurhistorie een plek te geven in de opgave voor de toekomst. Eén hiervan is het gemeentelijk programma 'Zaan IJ'. Hier behoort het Noordzaan gebied toe. De cultuurhistorische verkenning zal hierbij de basis zijn voor planontwikkeling, beeldkwaliteitplannen, bestemmingsplannen en welstandparagrafen. Om de gebieden langs de Zaan optimaal te benutten zal er gebruik gemaakt worden van bestaande kwaliteiten, waaronder de cultuurhistorische. Zo is vastgelegd dat de cultuurhistorische verkenningen uitgangspunt zijn voor verdere ontwikkelingen, bouwstenen voor beeldkwaliteitplannen en inspiratiedocumenten voor toekomstig ontwerp.²

Noordzaan

Het plangebied Noordzaan is een industriegebied. Het is een plek waar nooit veel bewoning is geweest en alle activiteit op een bepaalde manier met productie te maken heeft gehad. Mogelijk hebben hier van oudsher boeren zich gevestigd. Maar voornamelijk vanaf de zeventiende eeuw begint het in dit gebied te leven, door de komst van verschillende molens. De bouw van deze molens was verbonden aan de opkomst van de olieslagerij als belangrijke bestaansbron in Wormerveer, waarbij oliemolens gebruikt werden om de olie uit zaden te persen. In de negentiende eeuw wordt de stoommachine ingevoerd en stapt men ook in de Zaanstreek over op stoomkracht. Dit is terug te zien in de Noordzaan: twee stoomfabrieken worden gebouwd. In eerste instantie bestaan de fabrieken en molens nog naast elkaar, maar de fabrieken zorgen geleidelijk voor het buiten gebruik raken van molens. Dit resulteert in de sloop van de molens. Deze industrie met molens en fabrieken valt op in dit gebied, een verder vrijwel lege veenpolder met eilanden en brede sloten.

Directe aanleiding voor deze cultuurhistorische verkenning van de Noordzaan is het haalbaarheidsonderzoek dat in 2012 gestart wordt naar de ontwikkelingsmogelijkheden van de westelijke Zaanoever tussen de Prins Clausbrug en de Hannie Schaftstraat, wat zal resulteren in een ontwikkelingsvisie. In dit onderzoek worden de toekomstige bestemmingen verkend voor de bedrijfscomplexen Brokking en Meneba en hun omgeving. Ook worden de mogelijkheden voor 'waterwonen' in kaart gebracht op basis van de nota 'Water als bouwgrond' (op initiatief van de gemeenteraad). Over de toekomstige ontwikkeling wordt overleg gevoerd met de bestaande

¹ Erfgoedvisie 2011-2018, pp. 9-10

² Erfgoedvisie 2011-2018, p. 11

gebruikers van de gronden en gebouwen en de initiatiefnemers voor nieuwe bestemmingen. Doel is de herbestemming van de bestaande bedrijfscomplexen en een passende ontwikkeling van het water en de oevers.

De rol van deze verkenning daarbinnen is het geven van een aantal aanbevelingen die kunnen bijdragen aan de kwaliteit van de ontwikkelingsvisie voor dit gebied. Deze aanbevelingen komen voort uit een ruimtelijke en historische analyse en cultuurhistorische waardering van het gebied en zijn verschillende componenten.

Begrenzing

Het gebied dat in deze cultuurhistorische verkenning besproken zal worden valt onder het gebied Noordzaan in Wormerveer en bestaat grotendeels uit Noorderveld. Dit plangebied zal de Noorddijk als het centrale punt hebben. Aan de oostzijde ligt de Zaan, deze zal de oostelijke afbakening vormen. Ten westen heeft lange tijd voornamelijk grasland gelegen en zit sinds kort bedrijventerrein Noorderveld. De Provinciale weg zal de westelijke afbakening vormen. De Ned Benedictweg zal het zuidelijkste punt van het besproken gebied worden en daar waar de Noorddijk de bocht om gaat bij de Piet Kuiperlaan het noordelijkste. Als in deze verkenning over het plangebied gesproken wordt, zal daar dit Noordzaan gebied mee bedoeld worden.

Leeswijzer

In het eerste hoofdstuk komt de ontwikkelingsgeschiedenis van het plangebied aan de orde. Hierin wordt het ontstaan van de structuur en de ontwikkeling en functie van het gebied omschreven. In het tweede hoofdstuk wordt de huidige ruimtelijke situatie beschreven, waarbij de aandacht niet alleen uitgaat naar stedenbouwkundige en functionele kenmerken, maar ook naar de aanwezigheid en zichtbaarheid van cultuurhistorisch waardevolle elementen en structuren. In het derde hoofdstuk wordt het gebied gewaardeerd op basis van zijn archeologische, stedenbouwkundige, cultuurhistorische waarden, groen- & waterwaarden en gebouwde & monumentale waarden. In het vierde hoofdstuk wordt een aantal aanbevelingen gedaan om cultuurhistorie mee te kunnen nemen en werkbaar te kunnen maken in de toekomstige opgaven in het gebied Noordzaan. Het laatste hoofdstuk is gewijd aan aanbevelingen voor vervolgonderzoek, die inzicht kunnen bieden in de complexe geschiedenis van de Noorddijk en het gebied eromheen.

2. Het plangebied

1 Ruimtelijke ontwikkeling (biografie) van de Noordzaan

1.1 De ontginning van de Zaanstreek

Tot aan de elfde eeuw na Chr. was de Zaanstreek een onontgonnen veenmoeras dat bestond uit een grote hoogveenrug die vanaf de Zaanoever geleidelijk omhoog liep tot het hoogste punt bereikt werd op de plek waar nu de Nauernasche Vaart ligt. Vermoedelijk werd het gebied voor 1000 na Chr. wel incidenteel bezocht door rondtrekkende veeboeren, vissers en misschien ook jagers.

Waarschijnlijk is tussen 1000 en 1100 begonnen met de ontginning van dit moeras. De vroege bewoners van de Zaanstreek ontgonnen zowel aan de oostzijde als aan de westzijde van de Zaan het hoogveen, voornamelijk door het te ontwateren. Door het graven van sloten vanaf de drassige Zaanoever naar de top van het veen ontwaterden de ontginners (boeren) het veen. Hierdoor werd het geschikt voor bewoning en konden er akkers en weiland op worden aangelegd. Her en der in het gebied bouwden de boeren hun boerderijen. Ze hadden een gemengd bedrijf. In de hogere delen verbouwden ze graan en daar stonden hun boerderijen. Dichter naar de Zaan toe, waar het wat natter was, lagen de weilanden en de hooilanden.

Door de met de ontginning gepaard gaande ontwatering trad door inklinking en oxydatie bodemdaling op. Het land werd lager, vlakker en drassiger. De Zaan kon zo bij tijd en wijlen overstromen. Om de afwatering intact te houden, moesten de afwateringsgreppels telkens uitgediept worden. Het gevolg hiervan was dat de greppels steeds breder werden. Zo ontstond in het plangebied het 'waterrijke slagenlandschap', waaruit Noorderveld bestaat. Vermoedelijk bouwden de boeren hun boerderijen vanaf dat moment op kleine terpjes. De vernatting maakte graanverbouw onmogelijk en veeteelt werd het hoofdmiddel van bestaan. Rond 1500 was het land gedaald tot op waterniveau en was graanverbouw vrijwel verdwenen.

3. *Waterrijk Slagenlandschap in het Noordzaan gebied (onder), 1930. Bron: GAZ (doc. nr. 2209875)*

Om het inmiddels laag gelegen land te beschermen tegen het Zaanwater dat onderhevig was aan getijdenwerking, hebben de boeren in de twaalfde, begin dertiende eeuw de Noorddijk opgeworpen. Deze dijk kan niet los gezien worden van het complete lage dijkstelsel langs de Zaan, dat zowel aan de westkant als deels aan de oostkant ervan werd aangelegd. Deze dijken dienden niet alleen als waterkering, maar vormden ook de doorgaande verbindingen naar het noorden. Om overtollig water bij ebstand uit de polder te kunnen lozen werden een aantal houten spuisluisjes of duikers gebouwd in dit stelsel van lage dijken langs de Zaan. Omdat het gebied zeer schaars bewoond was, waren dit hoogstwaarschijnlijk sluisjes die met behulp van een klep automatisch werkten op de waterstand. Omdat er geen of heel weinig documentatie is overgeleverd is niet precies bekend hoeveel sluisjes er waren en waar ze precies lagen. Rond 1570 zijn alle sluisjes door de Spanjaarden vernield en uitgebroken.³

³ Informatie van P. Kleij en T. Tulleken; M.A. Verkade, *Den derden Dach. Ontstaan en ontwikkeling van de polder Westzaan* (Alkmaar: Uitgave Waterschap Het Lange Rond, 1982), 11-12/24; L.A. Ankum e.a. (red.), *De Encyclopedie van de Zaanstreek* (Wormerveer en Zaanstad: Stichting Behoud Zaanse Streekgeigen en Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1991), 434-435/765/816

1.2 Waterwegen

De Zaan

De Zaan is de belangrijkste waterloop in de Zaanstreek. De Zaan is waarschijnlijk ontstaan als veenstroom, een natuurlijke afwateringsstroom voor de naastgelegen veengebieden, en in de loop der eeuwen geëvolueerd tot afwateringskanaal en belangrijkste scheepvaartweg voor een groot deel van Noord-Holland. De aanwezigheid van de Zaan heeft de ontwikkeling van de Zaanstreek behoorlijk beïnvloed. Het water heeft een aanzienlijke rol gespeeld bij de vorming van het Zaanse landschap, zoals bij de hierboven beschreven ontginning naar voren komt.

In de late Middeleeuwen bieden de Zaan en de omliggende meren een gunstige gelegenheid voor de visserij, zo ook in Wormerveer. In de zeventiende en achttiende eeuw hielden de Zaankanters zich ook bezig met de walvisvaart. In Wormerveer is de koopman Vasterd Vas er zelfs tot in de 19^e eeuw mee doorgegaan. Er zijn in ieder geval zeven Wormerveerders bekend die zich als reder of commandeur bezig hebben gehouden met de walvisvaart en er zijn twee vleethuizen bekend, beide aan het Noordeinde. Dit betekent niet dat er walvisschepen in Wormerveer kwamen, de schepen werden uitgerust en gereed gemaakt in Zaandam.

De Zaan is ook een belangrijke factor geweest voor de grote bloeiperiode van de Zaanse economie. Het heeft voor handel en productie in dit gebied gezorgd, waarbij molens een grote rol speelden. Het ontstaan en de ontwikkeling van de Zaanse molenindustrie was afhankelijk van twee geografische factoren: het vlakke open land en het gunstige waterverkeersnet (de Zaan en het slotenstelsel in het veld). Deze molens zouden later worden vervangen door stoomfabrieken en andere industrie, waarbij de gunstige locatie aan de Zaan weer voor vervoersmogelijkheden zorgde. Zo ontstond langs de oever van de Zaan aan het einde van de zestiende eeuw het oudste industriegebied van Europa.

Door verschillende oorzaken gingen aan het einde van de achttiende eeuw de Zaanse handel en nijverheid grotendeels verloren. Het dichtslibben van de Voorzaan heeft ervoor gezorgd dat de Zaanstreek vooral vanaf het einde van de achttiende eeuw alleen voor kleinere schepen bevaarbaar was. Dit zorgt samen met het steeds groter worden van de schepen voor problemen. De aanleg van het Noord-Hollandsch Kanaal naar Den Helder (begonnen in 1819) en het graven van het Kogerpolderkanaal, de verbinding tussen het Noord-Hollandsch kanaal en de Zaan, zorgde voor een betere verbinding tussen de noordelijke Zaan en het Noord-Hollandsch Kanaal. Een opbloei van de economie in Wormerveer in het laatste kwart van de negentiende eeuw was daarvan het gevolg. De bouw van de Wilhelminasluis in 1901-1903 brengt verbetering van het sluisencomplex in de Dam, omdat het grote schepen door kan laten. Pas in 1914 wordt de Binnenzaan uitgebaggerd, en alsnog zal het nog lang duren voor de Zaan onder de primaire vaarwegen gerangschikt kan worden.⁴

De Watering

De Watering loopt dwars door het plangebied heen. Wateringen komen in geheel Noord-Holland voor. De Watering van Zaanstad bestaat uit twee vaarwegen: Zaandam-Oost/Oostzaan en Zaandam-West/Koog/Zaandijk-Westzaan. Deze laatste loopt dwars door Noordwest-Wormerveer heen en eindigt bij de Noorddijk. De oudste schriftelijke vermelding van de Westzoner Watering dateert uit 1479. Het is verder niet bekend wanneer deze Zaanse Wateringen precies ontstaan zijn.

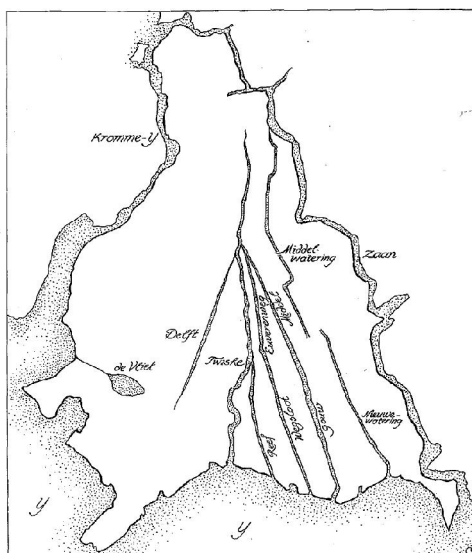
Wateringen ontstaan door ontginning van het Zaanse slagenlandschap (in de Middeleeuwen). Haaks op de veenstroom waarover de boeren gekomen waren, in dit geval is dat de Zaan, groeven ze lange ontwateringsloten zodat het land droger werd en geschikt voor de akkerbouw. Om te voorkomen dat water van de nog niet ontgonnen gronden over de ontgonnen percelen zou stromen, werden aan het eind van de kavels dwarsloten gegraven die rechtstreeks op het buitenwater loosden: de Wateringen. Een dergelijke ontginning ging meestal in slagen en de gegraven Watering vormde in feite elke keer de basis voor een nieuwe slag (slagenlandschap). Dit geeft aan dat de Watering waarschijnlijk niet in één keer is ontstaan. Aan de IJ-kant zou men later tot ontginning kunnen zijn overgegaan, dan te Wormerveer.⁵

⁴ Informatie van P. Kleij en T. Tulleken; L.A. Ankum e.a. (red.), *De Encyclopedie van de Zaanstreek* (Wormerveer en Zaanstad: Stichting Behoud Zaans Streekeigen en Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1991), 808/8170818

⁵ L.A. Ankum e.a. (red.), *De Encyclopedie van de Zaanstreek* (Wormerveer en Zaanstad: Stichting Behoud Zaans Streekeigen en Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1991), 434-435/766; Wikipedia 'Wormer- en Jisperveld'

Operevolgende ontginningsfasen van de huidige Polder Westzaan:

- I Reef
- II Wegsloot Westzaan, Envereweg
- III Gouwe, wegsloot Middel
- IV Middelwatering
- V Nieuwe Watering

4. Ontginningsfasen en het ontstaan van de Wateringen; Bron: Verkade 1982, p. 16

Nauernasche Vaart

De Nauernasche vaart loopt van Zijkanaal D van het Noordzeekanaal bij Nauerna tot de Tochtsloot bij Westknollendam. Het kanaal is in 1633 aangelegd. Hierbij is de loop van het doodlopende water 't Twiske gebruikt. Het werd aangelegd om voldoende afwateringsmogelijkheden voor de Schermerboezem te verkrijgen, toen de Schermer werd ingepolderd. Hoewel de Nauernasche Vaart werd aangelegd in verband met de waterbeheersing, heeft hij ook betekenis gehad als vaarweg. Het is een rechtstreekse verbinding tussen Krommenie en het IJ. De Nauernasche vaart is een historisch voorbeeld van een in de zeventiende eeuw gekanaliseerde en ingedijkte veenkreek.⁶

1.3 De ontwikkeling van Wormerveer

Wormerveer in het algemeen

Het (grafelijk) veer naar Wormer was een zeer belangrijke schakel in het landverkeer tussen westelijk en oostelijk Noord-Holland en was al in 1350 aanwezig. Gezien de importantie ervan zal rond de aanlegplaats in die tijd al bewoning aanwezig geweest zijn. De bewoning concentreerde zich bij dit veer naar Wormer toe, langs de Zaan en aan het pad naar Krommenie. Zo ontstond hier, ten zuiden van de Noordzaan, langs de dijk een kleine nederzetting, het Saen geheten. Vanaf welke periode precies van een nederzetting te spreken valt is onzeker. Op deze locatie bouwde men een kapel, op de plek waar nu de Nederlands Hervormde kerk staat. Geleidelijk aan werd de bebouwing naar het zuiden uitgebreid, tot het Zuideinde en het Zandijker wegje. Er ontstond zo een langgerekt dorp in lintbebouwing. In de 16e eeuw wordt voor het eerst de naam Wormerveer genoemd. Bijzonder aan de dijken in Wormerveer is het feit dat er, in tegenstelling tot de andere Zaan dorpen, maar één zijde van de dijk bebouwd is. De dijken grenzen direct aan de Zaan, waarbij de huizen die hieraan gebouwd zijn met hun voorzijde naar de dijk gericht zijn en open zicht op de Zaan hebben.

De middelen van bestaan waren grotendeels de visserij en het boerenbedrijf. Dit veranderde na de verwoesting van Wormerveer in 1575, waarbij het dorpje volledig door de Spaanse troepen werd verwoest. Na de verwoesting en de wederopbouw vestigden zich ook immigranten in het dorp, die soms uit verafgelegen streken zoals Vlaanderen kwamen. Deze immigranten zorgden voor een verdere toename van de handel in dit gebied, aangetrokken door de goede vervoersmogelijkheden via de Zaan. Boerenbedrijf en visserij raakten zo op de achtergrond en de olieslagerij⁷ en de productie van papier en stijfsel werden belangrijke bestaansbronnen. Dit zorgde voor de komst van verschillende molens in dit gebied. Dat de

⁶ L.A. Ankum e.a. (red.), *De Encyclopedie van de Zaanstreek* (Wormerveer en Zaanstad: Stichting Behoud Zaans Streekeigen en Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1991), 435/516

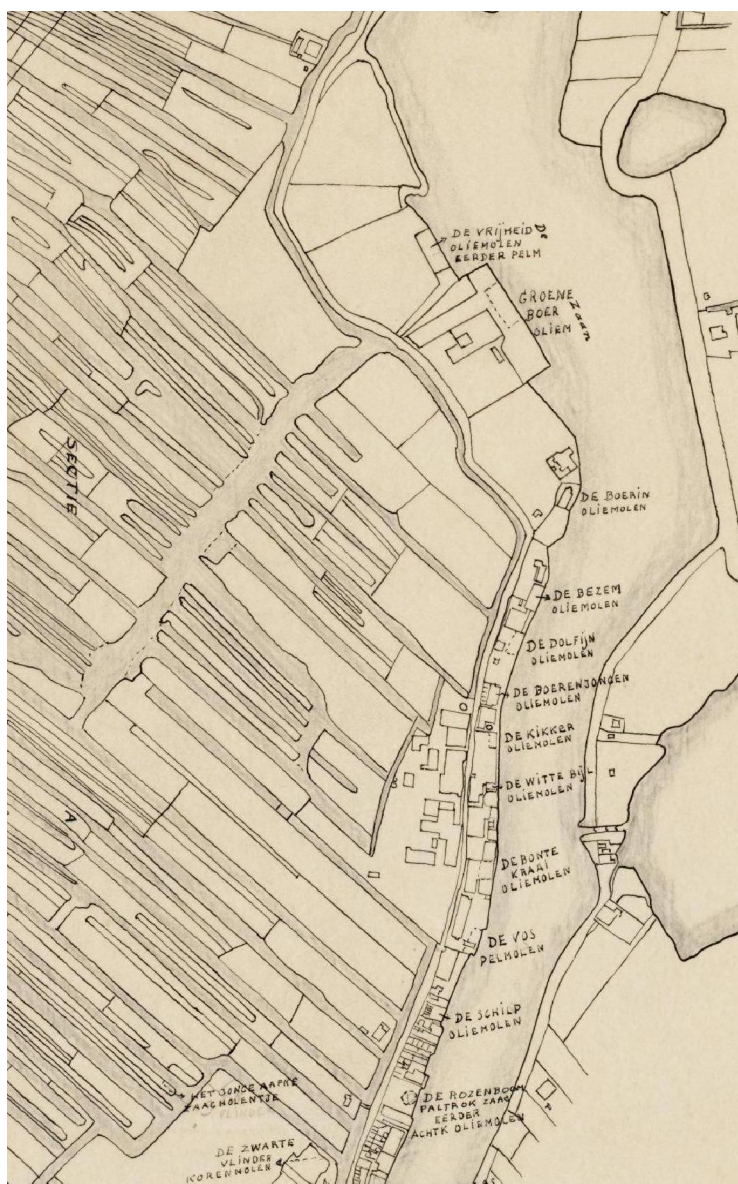
⁷ Een olieslagerij was een inrichting waarin door persen (bijvoorbeeld middels oliemolens) olie of vet werd gewonnen uit grondstoffen van plantaardige of dierlijke herkomst (zoals oliehoudende zaden zoals raadzaad, koolzaad, aardnoten en lijnzaad); L.A. Ankum e.a. (red.), *De Encyclopedie van de Zaanstreek* (Wormerveer en Zaanstad: Stichting Behoud Zaans Streekeigen en Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1991), 524

olieslagerij juist langs het noordelijk deel van de Zaan (Wormer, Wormerveer) een grote vlucht nam, komt door de aanwezigheid van een belangrijke grondstof direct ten noorden van de Zaanstreek: koolzaad⁸. Dit werd vanaf begin 1600 op het nieuwe land van de grootschalige droogleggingen (Beemster en Schermer) verbouwd. Een reden voor de verbouw van koolzaad was dat koolzaad zeer geschikt is om de pas drooggemaakte bodem bewerkbaar te maken voor verdere landbouw na de inpoldering.

Hoewel de papierindustrie in de negentiende eeuw terugliep, bleef Wormerveer een welvarend dorp. Zo was een groot deel van de Zaanoever van Wormer bezet met Wormerveerse bedrijven. Wormerveer was traditioneel een centrum van de handel in graan, boter en kaas. In 1811 behoorden handel en vervoer tot de belangrijkste economische sectoren. De Wormerveerse fabrikanten waren vooruitstrevend. In de Zaanstreek liepen zij bijvoorbeeld voorop bij de toepassing van stoomkracht. Zij breidden hun fabrieken in de tweede helft van de negentiende eeuw spectaculair uit en Wormerveer was een van de belangrijkste Zaanse industrie gemeenten.⁹

1.4 De molens

Zowel voor de olieslagerij als voor de papierindustrie waren molens nodig, respectievelijk olie- en papiermolens. In het Noordzaan gebied stonden enkel pel- en oliemolens, geen papiermolens, wat aangeeft dat dit gebied op de olieslagerij gericht was.

5. Molenkaart van Gemeentewerken Wormerveer, (oktober 1920 overgenomen van het kadaster); Bron: Beeldcollectie Zaanse Molens

⁸ Uit koolzaad wordt koolzaadolie getrokken die vele toepassingen heeft.

⁹ Informatie van P. Kleij en T. Tulleken; L.A. Ankum e.a. (red.), *De Encyclopedie van de Zaanstreek* (Wormerveer en Zaanstad: Stichting Behoud Zaanse Streekeigen en Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1991), 806/808

De molens waarvan bekend is dat ze in het plangebied gestaan hebben (van zuid naar noord):¹⁰

De Rozenboom

De Rozenboom was eerst een oliemolen en later een verfmolen. Deze stellingmolen is in 1690 gebouwd, is in 1703/4 verfmolen geworden en gesloopt tussen 1830-1832. De Rozenboom heeft gestaan aan de Noorddijk en de Zaan. In 1839 is er op dezelfde plek de paltrok De Rozenboom gebouwd. Deze houtzaagmolen is in 1896 alweer gesloopt.

De precieze locatie van deze molen(s) is onduidelijk. Waarschijnlijk stonden de molens onder De Schilp, en net buiten het plangebied. Op de meeste kaartjes staat De Rozenboom op deze locatie. In het boek *Duizend Zaanse molens* staat dat het erf is opgenomen in de terreinen van de Houthandel der firma Van Konijnenburg, wat klopt met de zuidelijke positie van De Rozenboom. In het kaartje van L. Charmant uit 1812 staat de oude stellingmolen echter tussen de Bezem en de Kikkert in.

De Schilp

De Schilp, ook wel De Schilpmolen, is de eerste molen vanaf het dorp. De molen stond aan de Noorddijk, buitendijks. Hierbij is niet helemaal duidelijk of De Schilp ten zuiden van de Ned Benedictweg en de Prins Clausbrug (het plangebied) heeft gestaan. Eventueel liep het erf wel tot hier, maar stond de molen er ten zuiden van. Deze oliemolen wordt voor het eerst vermeld op 14 mei 1648, wanneer er land ten zuiden van De Schilp wordt verkocht. Kort na januari 1804 is de molen gesloopt.

De Vos

De Vos is een pel- en oliemolen, gevestigd aan de Noorddijk, buitendijks, iets ten zuiden van de tegenwoordige meelfabriek De Vlijt. De windbrief is op 3 november 1689 afgegeven.¹¹ De Vos is op 6 oktober 1771 door brand verwoest en niet herbouwd vanwege een niet uitgekeerde verzekering. Bij het erf behoorden ook een tuin, het huis van de molenaar en een hooiberg.

De Bonte Kraai

De Bonte Kraai is een oliemolen ten zuiden van de tegenwoordige meelfabriek de Vlijt aan de Noorddijk. De windbrief is 4 november 1641 afgegeven. De molen is in 1885 gesloopt. Op het molenerf is toen een houten pakhuis gebouwd genaamd De Kraai. Bij dit pakhuis is geen materiaal van de molen gebruikt. Toen graansilo Rusland op deze plek werd gebouwd is pakhuis De Kraai naar een noordelijker deel van de Noorddijk verplaatst. In 1976 is de schuur naar de Zaanse Schans verplaatst waar het nu (pannenkoeken)restaurant de Kraai is.

Ook zijn er acht molenstenen uit 1861 van De Bonte Kraai teruggevonden bij grondwerkzaamheden voor de bouw van silo Europa. Deze molenstenen van natuursteen werden in de molen gebruikt om producten fijn te malen. Waarschijnlijk zijn de molenstenen als fundering voor pakhuis De Kraai gebruikt, het hergebruik van molenstenen op deze manier gebeurde vaker in die tijd. Vier van deze molenstenen zijn naar de Zaanse Schans gegaan waar ze worden gebruikt om aan te geven waar auto's niet mogen parkeren. De vier andere molenstenen zijn verplaatst naar de ingangspoort van kantoor Wessanen meel, het huidige Meneba.

De Witte Bijl

De Witte Bijl is een oliemolen die stond op de locatie van stoomoliefabriek De Tijd. De windbrief is 19 september 1685 afgegeven. De molen is in 1857 gesloopt toen hij werd vervangen door de stoomoliefabriek.

De Kikker(t)

Het bouwjaar van De Kikker is onzeker. In de molendatabase staat dat de molen in 1640 gebouwd is in Wormerveer, waarbij gebruik werd gemaakt van een oudere molen uit Westzaan, mogelijk De Platvoet. De Kikker wordt in ieder geval met zekerheid op 28 maart 1652 vermeld, wanneer de molen wordt doorverkocht. De Kikker wordt in 1888 gesloopt. Hij stond aan de Noorddijk, buitendijks, ten noorden van de

¹⁰ Informatie over molens via M. Schaap van de Vereniging Zaanse Molen; P. Boorsma, *Duizend Zaanse Molens* (Wormerveer: Meyer, 1950), 173-176; www.molendatabase.org; www.duizendzaansemolens.nl

¹¹ Feitelijk is een windbrief een vergunning tot het bouwen van een molen, waardoor het aangeeft wanneer de molen is gebouwd

tegenwoordige oliefabriek De Tijd. De molenwerf werd bij het terrein van de oliefabriek "de Tijd" getrokken en is daarna bebouwd. In het pakhuisboek van de Zaanstreek uit 1910 wordt pakhuis De Kikkert, staande achter oliehuis Breukelen, vermeld. Dit was waarschijnlijk een schuur van molen De Kikker.¹²

De Boerenjongen

Van deze oliemolen is de windbrief 10 juni 1695 afgegeven. De Boerenjongen stond aan de Noorddijk, aan de Zaan, ten noorden van de tegenwoordige oliefabriek De Tijd. De verzekering bij het Olieslagerscontract¹³ werd voor 14 juni 1814 beëindigd, dus voor 1814 is de molen gesloopt. Mogelijk direct na de aankoop van deze molen door iemand uit het Gronings Hoogezand. De molen is wellicht gesloopt en daarheen verplaatst.

In dit soort industriële molens werd niet gewoond, men woonde meestal in het nabijgelegen dorp. Ondanks dat het gebruikelijk is om niet in de buurt van de molen te wonen, waren er misschien toch een aantal uitzonderingen. Bij de molendatabase wordt gesproken over een huis op het erf van De Boerenjongen wat waarschijnlijk is blijven staan nadat de molen in 1810 werd verkocht. Dit huis heeft mogelijk nog tot 1967 ten noorden van De Kikker(t) gestaan. Zowel hier als bij De Vos lijken er toch een aantal molenaars in huisjes op of in de buurt van het molen erf te hebben gewoond. Desondanks hebben de meeste molenaars vermoedelijk in de lintbebouwing ten zuiden van het gebied gewoond: Wormerveer. De molens aan de dijk en de Zaan waren vanaf daar goed bereikbaar.¹⁴

De Dolfijn

Over oliemolen De Dolfijn is weinig informatie te vinden. Mogelijk is De Dolfijn al vroegtijdig verdwenen. Deze stellingmolen staat aangegeven op het kaartje in het Gedenkboek van het Olieslagerscontract¹⁵, maar staat hierin niet als een van de in het Olieslagerscontract verzekerde molens. In de aantekeningen van J.W. Groot komt De Dolfijn voor, aangetroffen in het Rijksarchief te Haarlem: een in 1683 aangetroffen oliemolen, 'buitendijks (aan de Noorddijk) ten zuiden belend door de oliemolen De Kikker'. Dit komt overeen met de aangegeven plaats op het kaartje van het Gedenkboek. In het kaartje van L. Charmant uit 1812 staat De Dolfijn op dezelfde hoogte, echter aan de Watering.

De Bezem

De Bezem, ook wel Bezemmaker genoemd, is een oliemolen. De windbrief is 21 januari 1682 afgegeven. De Bezem heeft aan de Zaan gestaan, buitendijks, ten noorden van de latere oliefabriek de Tijd. De molen zelf is in 1896 gesloopt. De molenschuur heeft nog tot 1976 aan de Noorddijk gestaan en heeft waarschijnlijk als pakhuis gediend. Tot het in 1976 naar de Zaanse Schans is verplaatst.

De Boerin

Van deze oliemolen is de windbrief 23 oktober 1691 afgegeven. De Boerin heeft aan de Noorddijk gestaan, ten noorden van de tegenwoordige oliefabriek De Tijd. De molen is in 1898 gesloopt en is de laatste molen van de Noordzaan die gesloopt werd. De schuur en onderbouw hebben nog tot na de Tweede Wereldoorlog aan de Noorddijk gestaan. Tijdens het schrijven van het boek *Duizend Zaanse molens* (1950) staan ze er nog: 'Zijn schuur en onderbouw staan nog aan de Noorddijk'.

De Groene Boer

De Groene boer, ook wel Groenteboer genoemd, is een oliemolen. De windbrief is op 13 maart 1685 afgegeven. De molen is omstreeks 1814 gesloopt en heeft aan de Noorddijk gestaan, ter hoogte van De Ster.

De Vrijheid

De Vrijheid was de grootste oliemolen in de Zaanstreek en de meest noordelijke molen van het plangebied. De windbrief is 18 juli 1742 afgegeven, wat dit de jongste molen van dit gebied maakt. In 1750 of 1751 is De Vrijheid van een pelmolen in een oliemolen veranderd. De molen is in 1896 gesloopt en verplaatst naar

¹² *Pakhuisboek Van de Zaanstreek* (Amsterdam: Vereniging van ter Amsterdamsche Beurze vertegenwoordige Brand-Assuradeuren, 1910), 21

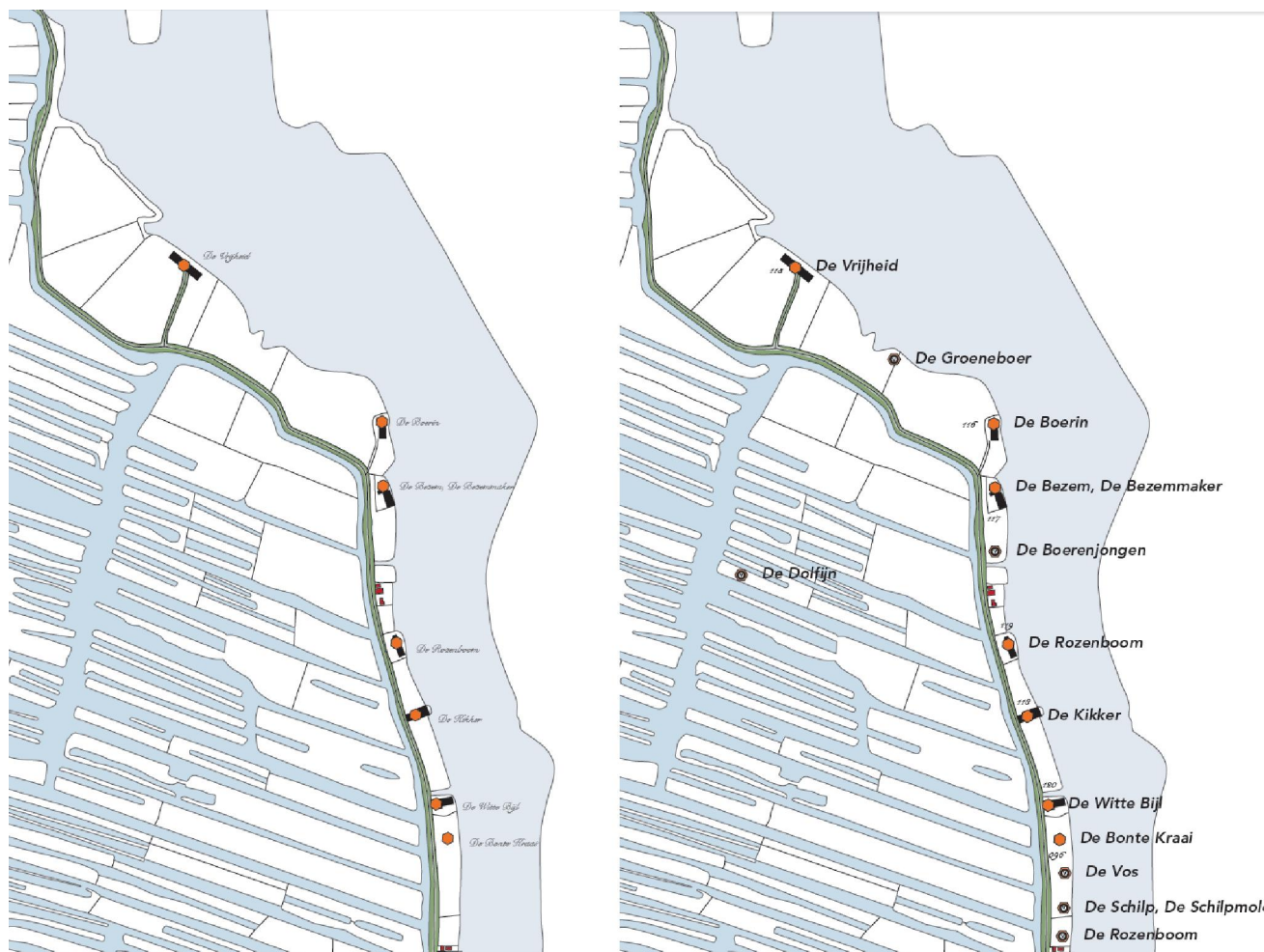
¹³ De verzekering bij het Olieslagerscontract is een onderlinge verzekering tussen de molenaars.

¹⁴ M. Schaap van de Vereniging Zaanse Molens; hoe het precies zit met de woningen bij De Vos en De Boerenjongen is onduidelijk.

¹⁵ Toen in 1911 het Olieslagerscontract ophield met bestaan is er een gedenkboek gemaakt.

Alkmaar, om daar als korenmolen te dienen. Uiteindelijk is de molen door brand verwoest. De Vrijheid stond aan de Noorddijk, buitendijks, daar waar de Watering eindigt.

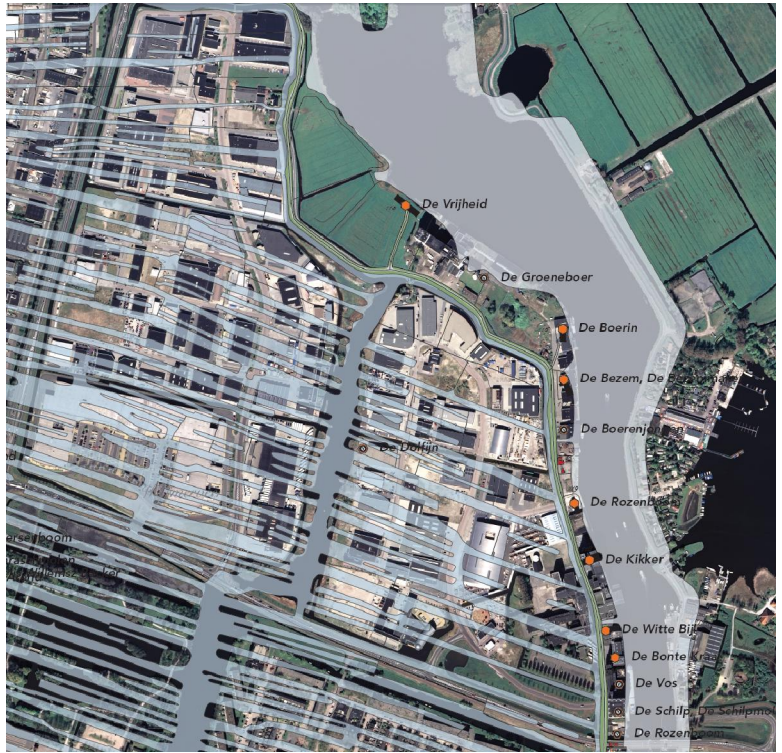
Bij al deze molens, en voornamelijk bij De Vrijheid, valt op dat alle molens buitendijks staan, tussen de Noorddijk en de Zaan. De Zaan was de handigste locatie voor de molens om aan te staan. De aanvoer van grondstoffen naar de Zaanse molens en de afvoer van producten ging in die tijd via het water.¹⁶ Het buitendijkse gebied was het best bereikbaar vanaf de Zaan en het was in de Zaanstreek daarom gebruikelijk om molens buitendijks te bouwen. De molens werden op het buitendijkse gebied tegen overstroming beschermd doordat ze werden gebouwd op een penant, een gemetselde ondergrond van circa 75 cm.¹⁷

6 en 7. Links: de molens die in 1812 op het minuutplan stonden. Rechts: de molens waarvan bekend is dat ze in het plangebied gestaan hebben; Door: L. Charmant

¹⁶ J.P. Woudt, 'Wind en sloten. Basis voor bloei' (*Zaans Erfgoed* jrg. 1 2002/2003, nr. 4 april 2003, p. 27)

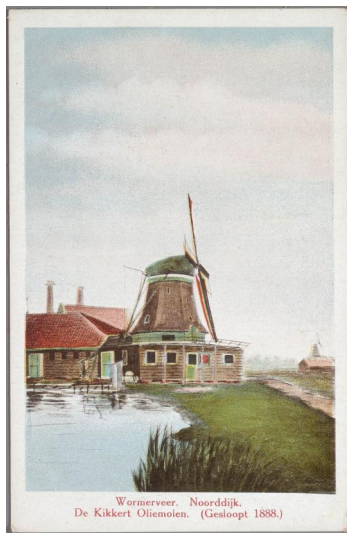
¹⁷ M. Schaap van de Vereniging Zaanse Molen

8. De molens van het plangebied, geplaatst op een satellietfoto; Door: L. Charmant

9.

10.

11.

12.

9. Molen De Bonte Kraai in 1892 (GAZ); 10. Molen De Kikker(t) (GAZ); 11. Onderbouw en schuur van De Boerin na de sloop van de molen in 1898 (GAZ); 12. Molen De Vrijheid, rond 1890 (Beeldcollectie Zaanse Molens)

1.5 De fabrieken

Wessanen & Laan

Wessanen & Laan heeft grote invloed gehad op het Noordzaan gebied. Dit bedrijf is in 1765 door Dirk Laan samen met Adriaan Wessanen opgericht als handelsonderneming in mosterd-, kanarie- en andere zaden. In 1789 slaagde Dirk Laan er in zijn compagnon uit te kopen, maar de naam Wessanen bleef bestaan. Dit is het begin van het generaties lange leiderschap van de familie Laan binnen dit bedrijf. Wessanen & Laan ging zich vanaf 1839 richten op fabricage van olie door verschillende molens binnen het plangebied en erbuiten te kopen. In het plangebied kochten ze De Groene Boer (1842), De Bonte Kraai (1843), De Bezem (1843), De Witte Bijl (1844) en De Boerin (1845), allen oliemolens. Buiten het plangebied waren ze in het bezit van oliemolen Het Fortuin (1839) en pelmolen De Jonge Prinses (1841). Zo werd de olie-onderneming opgezet en was een begin gemaakt met de pellerij, eerst van gort en later van rijst. De pakhuizen die Wessanen & Laan in deze periode bouwde stonden allemaal in Wormer, buiten het plangebied.

In 1857 wordt het besluit genomen om stoomkracht te gaan toepassen. Op de plaats van de molen De Witte Bijl aan de Noorddijk wordt stoomoliefabriek De Tijd gebouwd. In 1861 volgt stoommeelfabriek De Vlijt. In de beginperiode van de stoomkracht, werden deze fabrieken samen met de molens gebruikt. In 1872 wordt stoomrijstpellerij De Unie in gebruik genomen door Wessanen & Laan, dit was aanleiding voor het afstoten van de pelmolens: De Jonge Prinses en twee gehuurde molens. Het definitieve einde van het gebruik van windkracht vond pas in 1904 plaats toen de laatste molen, Het Fortuin, werd verkocht. De overgang van molens naar industrie was een feit. In 1920 bouwt Wessanen & Laan de margarinefabriek Londen tussen oliefabriek De Tijd en molenschuur De Bezem. Deze verbrand echter al in 1941 en wordt niet opnieuw opgebouwd. Wessanen & Laan breidt door de tijd heen met meerdere fabrieken uit waaronder cacaofabriek De Mo(o)riaan in Wormer. In 1938 neemt Wessanen & Laan fabriek De Pijl over aan de Noorddijk. Ze maken er een fabriek voor gemengde veevoeders van en noemen de fabriek De Ster. Wessanen & Laan bestaat op dat moment uit meelfabriek De Vlijt, oliefabriek De Tijd, mengvoederfabriek De Ster, een centraal laboratorium en een kantoor, en in Wormer rijstpellerij De Unie en cacaofabriek De Mo(o)riaan. De Unie zal in 1952 al zijn poorten sluiten.

Wessanen & Laan gaat verder met de ontwikkeling van de productie van veevoeders, begonnen met De Ster, en zet hiermee de internationale ontwikkeling in. In 1955 maakt Wessanen & Laan revolutie met het uitbrengen van een speciale fokmelk voor kalveren die goedkoper is dan zuivere koemelk. Een deel van oliefabriek De Tijd wordt omgebouwd tot kunstmelkfabriek onder de namen Nukamel en Fokkamel. Door de terugloop van aanvoer van palmpitten en copra waaruit men olie vervaardigd gaat eind 1975 de vetperserij van oliefabriek De Tijd dicht. In 1990 wordt mengvoederfabriek De Ster aan Brokking verkocht. Wessanen Meel bv is in 1990 nog het enige onderdeel van Wessanen & Laan wat in de Zaanstreek actief is. In 1992 is de graandivisie van Wessanen aan Meneba toegevoegd en werden de meelfabrieken ook aan Meneba verkocht.¹⁸

Zie bijlage I voor een uitgebreidere geschiedenis van Wessanen & Laan.

De Tijd & De Vlijt – Meneba

Adres: Noorddijk 70

Ligging: in het noorden van Wormerveer, net ten noorden van de Prins Clausbrug en de Ned Benedictweg. Aan de westzijde van de Zaan, buitendijks tussen de Noorddijk en de Zaan en uitgebreid aan de andere kant van de Noorddijk.

De eerste fabrieken

Stoomoliefabriek De Tijd stamt uit 1857 en wordt vrij snel uitgebreid met de pakhuizen Voorzichtigheid (1858) en Vlasbloem. Beide pakhuizen zijn van steen en voor de opslag van lijnzaad en koeken. De Tijd is een uiterst eenvoudig bakstenen pand van twee bouwlagen en een schilddak. Van enige decoratie is nauwelijks sprake, enkel hoekpilasters.

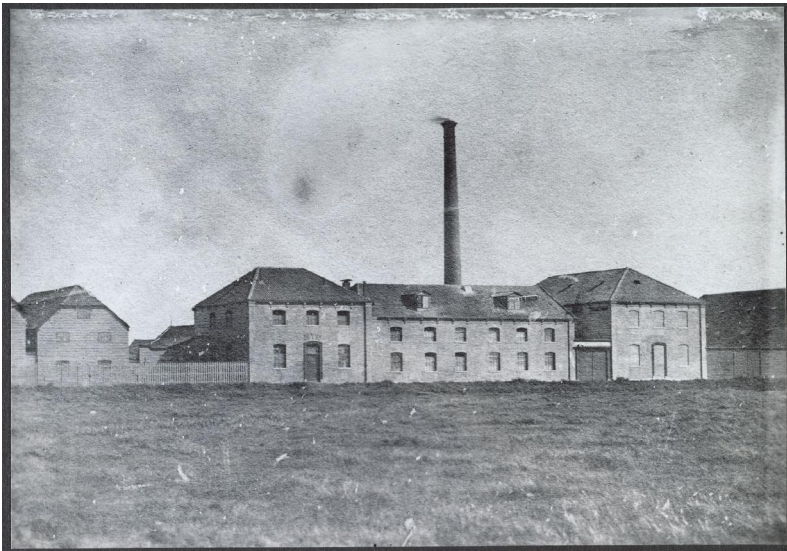
¹⁸ Informatie over Wessanen & Laan: L.A. Ankum e.a. (red.), *De Encyclopedie van de Zaanstreek* (Wormerveer en Zaanstad: Stichting Behoud Zaans Streekeigen en Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1991), 782/783;

J. van der Laan; C. van Sijl; L. de Smet, *Pie Rapportenreeks 22. Industrielandschap de Zaan* (Zeist: Stichting Projectenbureau Industrieel Erfgoed, 1995), 48-55;

W. Wennekes, *Eeuwenoud: de lange levens van zeven Nederlandse bedrijven: Van Eeghen, Wessanen, Van Lanschot, Bols, Douwe Egberts/Van Nelle, Mees & Hope, Scholten/Linde* (Amsterdam: Thomas Rap, 1989), 45-62

Stoommeelfabriek De Vlijt stamt uit 1861 en wordt gelijk voorzien van pakhuis Magazijn. Dit pakhuis is van steen en hout gemaakt en is een opslagplaats voor granen en zaden. De Vlijt is ook een eenvoudig bakstenen gebouw van twee lagen en een zolder. De fabrieken en pakhuizen doen denken aan boerderijbouw. Er is niet met zekerheid te zeggen wie de twee fabrieken heeft ontworpen. Gezien de reconstructietekeningen van de Zaanse Gebroeders Gorter¹⁹ zouden zij mogelijk de panden ontworpen en gebouwd kunnen hebben.

In 1863 wordt De Vlijt uitgebreid en in 1864 is er een nieuw pakhuis nodig: De Koornaar (hout met stenen voorgevel). In 28 juni 1868 brand stoommeelfabriek De Vlijt tot de grond toe af. De fabriek wordt gelijk herbouwd. Dit gebeurt op moderne wijze: diverse belangrijke verbeteringen worden aangebracht die leiden tot een toename van het krachtverbruik. Het gebouw bestaat nu uit drie lagen en een zolder met borstwering. De voorgevel heeft een symmetrische opbouw, vier bouwlagen, en is voorzien van hoekpilasters, lijsten en een half rond venster in het timpaan (neoclassistische invloeden). Het pand is vrijwel identiek aan rijstpellerij De Unie uit 1872. Beide fabrieken worden verschillende keren verbouwd en uitgebreid als gevolg van de toepassing van nieuwe machines en productieprocessen.²⁰

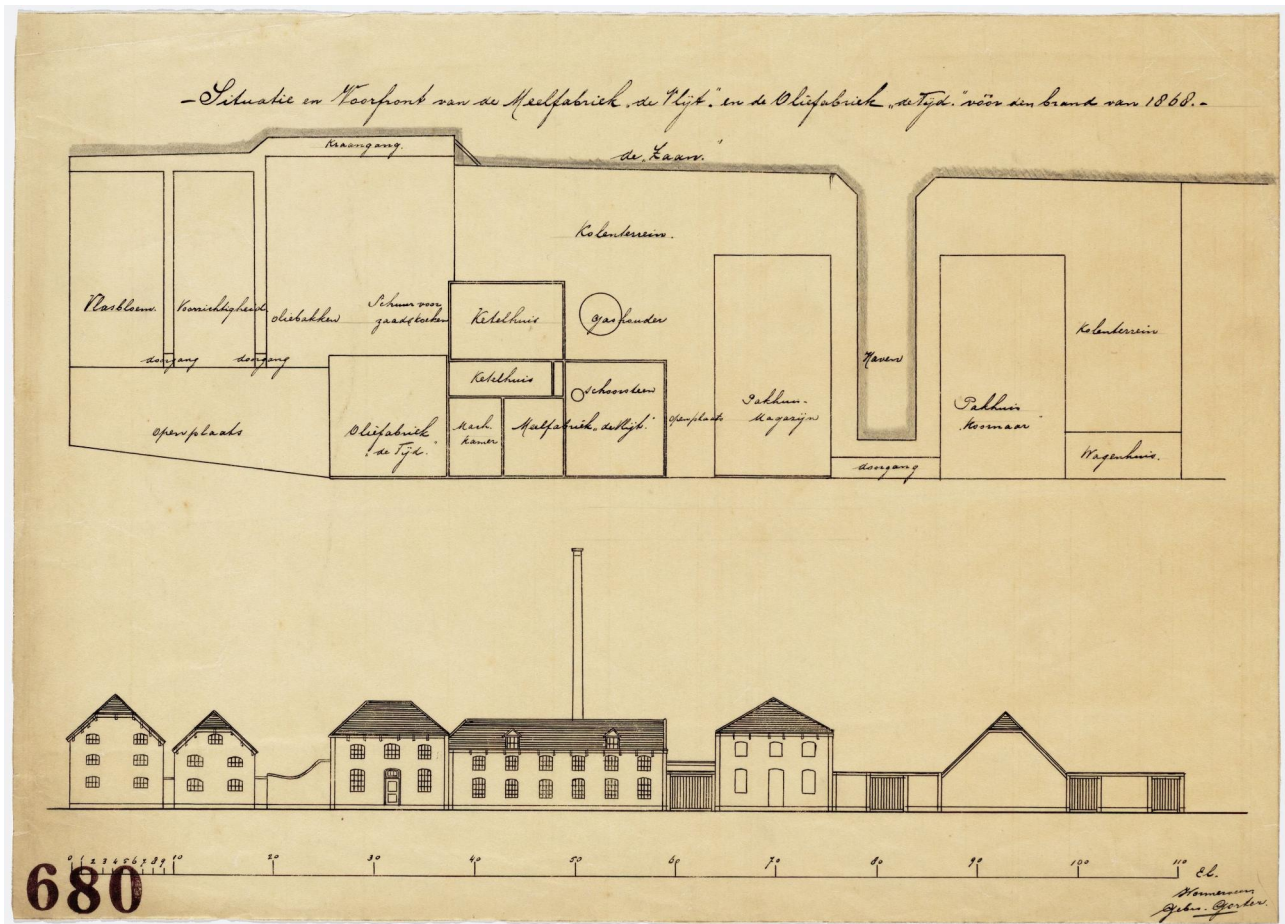
13. Oliefabriek De Tijd en meelfabriek De Vlijt, 1868; Bron: GAZ (doc. nr. 2102603)

¹⁹ Voor meer informatie over de Gebroeders Gorter: J. Schipper; M. Huig, *Van Wind naar Stoom. Een eeuw industriecultuur in de Zaanstreek* (Zaandijk: Stichting Uitgeverij Zaan Erfgoed; Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 2008), 153-154

²⁰ J. Schipper; M. Huig, *Van Wind naar Stoom. Een eeuw industriecultuur in de Zaanstreek* (Zaandijk: Stichting Uitgeverij Zaan Erfgoed; Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 2008), 172-173;

L.A. Ankum e.a. (red.), *De Encyclopedie van de Zaanstreek* (Wormerveer en Zaanstad: Stichting Behoud Zaan Streekeigen en Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1991), 782-783; J. van der Laan; C. van Sijl;

L. de Smet, *Pie Rapportenreeks 22. Industrielandschap de Zaan* (Zeist: Stichting Projectenbureau Industrieel Erfgoed, 1995), 48-55; *Pakhuisboek Van de Zaanstreek* (Amsterdam: Vereniging van ter Amsterdamsche Beurze vertegenwoordigde Brand-Assuradeuren, 1910), 20

14. Reconstructietekening van De Tijd en De Vlijt met pakhuizen (van links naar rechts): pakhuis Vlasbloem, pakhuis Voorzichtigheid (1858), oliefabriek De Tijd (1857), meelfabriek De Vlijt (1861), pakhuis Magazijn (1861) en pakhuis Koo maar (1864), tekening gemaakt door de Gebroeders Gorter in 1868; Bron: GAZ (doc. nr. 500702)

15. Oliefabriek De Tijd en de herbouwde meelfabriek De Vlijt, in 1885, na de brand in 1868; Bron: GAZ (doc. nr. 2102602)

Brand

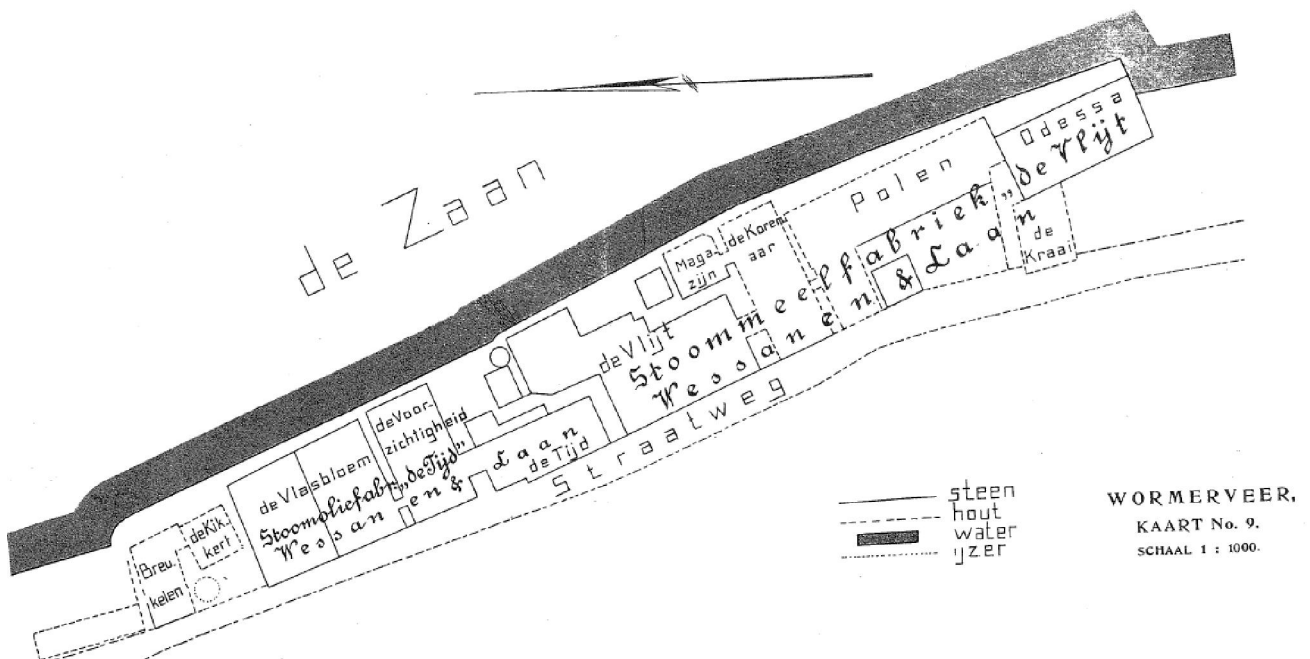
In 1898 breekt er een enorme brand uit in de fabrieken. Zowel de olie- als de meelfabriek met pakhuizen branden volledig af. De uitvoering van de herbouw van de fabrieken komt in handen van de Gebroeders Gorter en het ontwerp komt bij de Amsterdamse architecten Van Rossem en Vuyk vandaan. De fabrieken en de pakhuizen worden snel herbouwd, in geheel andere stijl, grootschaliger, met een grotere capaciteit en uitgerust met de nieuwste machines op hun gebied. De Vlijt bestaat uit vijf verdiepingen en een toren. De Tijd heeft slechts twee verdiepingen, terwijl de bijbehorende pakhuizen Vlasbloem en Voorzichtigheid bestaan uit vier lagen onder een plat dak. De architectuur van beide pakhuizen is sober. De gevels zijn door lisenen en waterlijsten verdeeld in rechthoekige vlakken waarbinnen zich de gietijzeren vensters en de deuren bevinden. Op de lisenen zijn gele baksteenbanden aangebracht.²¹

²¹ J. Schipper; M. Huig, *Van Wind naar Stoom. Een eeuw industriecultuur in de Zaanstreek* (Zaandijk: Stichting Uitgeverij Zaanse Erfgoed; Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 2008), 173-174/221-222;

16. Oliefabriek De Tijd en meelfabriek De Vlijt, in 1905, na de brand in 1898; Bron: GAZ (doc. nr. 2116131)

BIJLAGE BIJ HET PAKHUISBOEK VAN DE ZAA NSTREEK.
UITGAVE 1910.

17. Plattegrond van De Tijd en De Vlijt met pakhuizen, 1910; Bron: Het pakhuysboek van de Zaanstreek (Amsterdam: Vereniging van ter Amsterdamsche Beurze vertegenwoordigde Brand-Assuradeuren, 1910), bijlage, kaart nummer 9

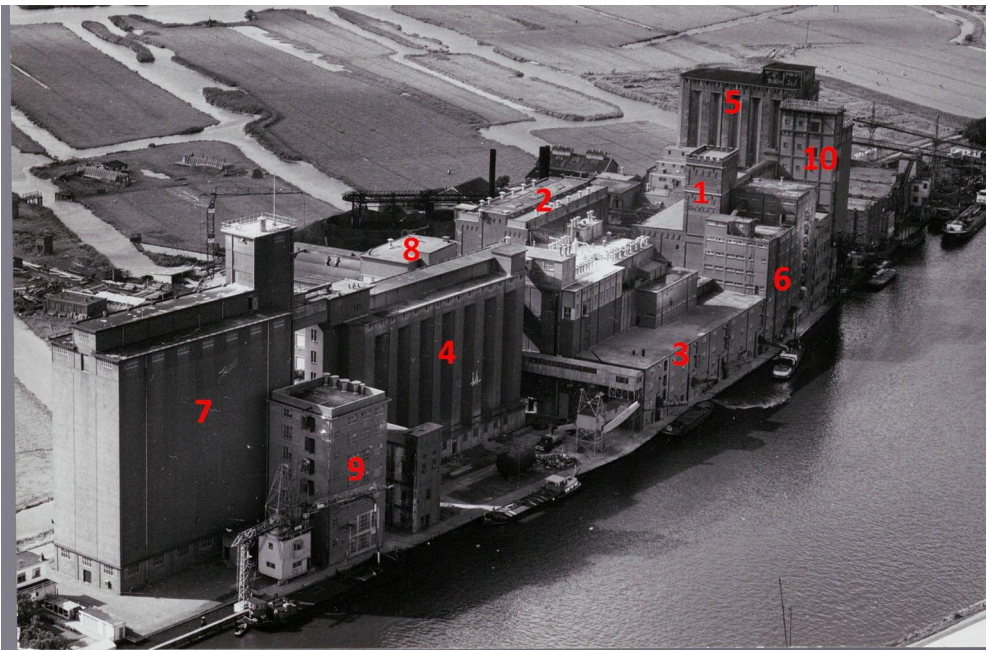
Aanpassingen

Begin twintigste eeuw wordt De Vlijt meerdere malen verbeterd en vergroot, bijvoorbeeld door een opbouw op de fabriek in 1908. Ook wordt er in 1905 een nieuw (stenen) pakhuis voor granen en zaden bijgebouwd: Odessa. In 1910 krijgt oliefabriek De Tijd een tweede molen aan de andere kant van de Noorddijk: De Nieuwe Tijd. In 1911 volgt meelfabriek De Vlijt met een tweede molen (met bijbehorende poetserij), ook aan de andere kant van de Noorddijk: De Nieuwe Vlijt. In 1912 breekt er brand uit bij de nieuwe molen van de Vlijt. Dankzij de sprinkler installatie blijft het tot de pakhuizen beperkt: Magazijn, Koornaar, Polen en Odessa branden af. Op de plaats van deze pakhuizen wordt één groot meelpakhuis gebouwd: Het Nieuwe Polen. Na

1912 komen er allerlei uitbreidingen en nieuwe gebouwen bij zoals een verdieping op De Tijd in 1915 en een machinekamer en ketelhuis bij De Nieuwe Vlijt in 1916.

Wessanen & Laan gaat over op de nieuwe wijze van opslag van granen in silo's en als eerste wordt silo Rusland gebouwd, gemaakt van gewapend beton. Met zijn afmetingen van 12,66 x 49 meter was het destijds één van de hoogste bouwwerken in de Zaanstreek. Als bouwjaar wordt vaak 1916 genoemd, maar uit foto's blijkt dat de silo al bij de brand in 1912 aanwezig was. Door het beton als bouw materiaal doet de brand de silo niets. Betonaannemer Stulemeijer uit Breda met ingenieur K. Bakker is waarschijnlijk de ontwerper geweest met de Gebroeders Gorter als onderaannemers. Al snel komt de wens om ook voor oliehoudende zaden, grondnoten en sojabonen een silo te bouwen. Over deze silo is minder bekend. Wellicht dat het hier om de silo ten noord-westen van De Tijd gaat. Deze silo is rond 1916 gebouwd.²²

Wessanen & Laan gaat verder met de uitbreidingen, aanbouwen en het bouwen van extra gebouwen. Hierbij is het soms moeilijk te achterhalen welk gebouw of gebouwdeel precies uit welke periode stamt. Voornamelijk silo's worden aan het complex toegevoegd. Deze zorgen ervoor dat het complex een opvallend geheel wordt: in 1964 wordt silo Amerika gebouwd, tussen 1983 en 1990 silo Europa (silo en reinigingscomplex bij elkaar), en al snel wordt silo Rusland wordt gesloopt. Eind twintigste eeuw begint men met het slopen van het noordelijke deel van de fabriek. Allereerst aan de land zijde van de Noorddijk, De Nieuwe Tijd, en later de oude oliefabriek.²³ De bijbehorende pakhuizen volgen later, aan het begin van de eenentwintigste eeuw worden die gesloopt.²⁴ Vanaf 1992 is deze graandivisie van Wessanen hier in Wormerveer langzamerhand aan Meneba overgedragen die er bakkerijgrondstoffen en -benodigdheden produceren.

18. Het fabriekcomplex in 1961; Bron: GAZ (doc. nr. 2222408)

Bouwgeschiedenis en ingrepen bij Meneba²⁵

1857: bouwen fabriek De Tijd

1858: pakhuis Voorzichtigheid

²² J. Schipper; M. Huig, *Van Wind naar Stoom. Een eeuw industriecultuur in de Zaanstreek* (Zaandijk: Stichting Uitgeverij Zaanse Erfgoed; Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 2008), 243/248-249;

R. Laan, *Wessanen's Koninklijke Fabrieken 1765-1940* (Wormerveer, 1940), 115-117

²³ Informatie bij afbeelding 22.09855 en 21.16150 van de Beeldbank Zaanstad

²⁴ *Pakhuisboek Van de Zaanstreek* (Amsterdam: Vereniging van ter Amsterdamsche Beurze vertegenwoordigde Brand-Assuradeuren, 1910), 20;

L.A. Ankum e.a. (red.), *De Encyclopedie van de Zaanstreek* (Wormerveer en Zaanstad: Stichting Behoud Zaanse Streekeigen en Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1991), 782-783;

J. van der Laan; C. van Sijl; L. de Smet, *Pie Rapportenreeks 22. Industrielandschap de Zaan* (Zeist: Stichting Projectenbureau Industrieel Erfgoed, 1995), 48-55

²⁵ GAZ, overzicht bouwvergunningen Wormerveer. Hierbij moet in gedachte worden gehouden dat dit een overzicht is van de bekende gebouwen en hierin worden zeker niet alle gebouwen en ingrepen genoemd.

1858: pakhuis Vlasbloem
 1961: bouwen fabriek De Vlijt
 1861: pakhuis Magazijn
 1864: pakhuis Koornaar
 1869: heropbouwen fabriek De Vlijt na brand 1868
 1898: opnieuw bouwen De Tijd en De Vlijt (1) na brand
 1905: pakhuis Odessa
 1908: opbouw op De Vlijt
 1910: bouwen De Nieuwe Tijd
 1911: bouwen De Nieuwe Vlijt (2)
 1912: Het Nieuwe Polen (3) i.p.v. de oude pakhuizen bij De Vlijt door brand
 1912: silo Rusland (4)
 1916: bouwen machinekamer en ketelhuis bij De Nieuwe Vlijt
 1916: silo bij De Tijd (5?)
 1929: meelzaksilo (6)
 1937: silo De Koreenaar (7)
 1948: molen 3 voor de meelfabriek (8)
 1948: voorreinigingsgebouw (9)
 1953: bloemsilo (10)
 1964: silo Amerika
 Tussen 1983-90: silo Europa

19. Van links naar rechts: silo Amerika (1964), silo De Koreenaar (1937), het voorreinigingsgebouw (1948) en silo Europa (1983-90)

De Ster (De Pijl) – Brokking

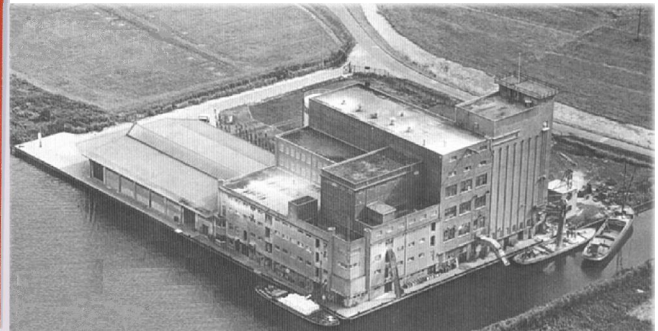
Adres: Noorddijk 100

Ligging: in het noorden van Wormerveer, ten noorden van Meneba. Aan de westzijde van de Zaan, buitendijks tussen de Noorddijk en de Zaan daar waar het stuk buitendijks land breder is.

Voordat De Pijl aan de Noorddijk gebouwd wordt is het een kleine olie- en veekoekenfabriek uit 1904/5 op de Wormer Zaanoever aan de Ringdijk/Veedijk in Wormer, pal naast het nog aanwezige pakhuis Wormerveer. De stichter van deze fabriek is Maurits Frans Pieper en er worden voornamelijk lijnkoeken geslagen. Op 30 juni 1929 breekt er brand uit. Voor deze brand heeft men al terrein gekocht aan de Noorddijk. Omdat hier meer ruimte is voor de uitbreidingen die men voor ogen heeft, wordt de fabriek (met pakhuis en silo) in 1930 aan de Noorddijk opgebouwd in plaats van op de oude locatie. Deze nieuwe fabriek wordt ontworpen door de firma J. Kakes uit Zaandam²⁶ die er een voor die tijd moderne veekoekenfabriek van maakt. De fabriek is geheel naar de eisen des tijds ingericht; zowel op economisch als op hygiënisch gebied. Er wordt zelfs een haven langs het complex gegraven om het afschepen van de producten zoveel mogelijk te kunnen bespoedigen. Het kantoor in Amsterdam wordt tevens verplaatst naar deze fabriek. Deze nieuwe Pijl is meer een verwerkingsbedrijf, een zogenaamde 'koude fabriek'. Het is nogal een waagstuk

²⁶ Voor meer informatie over bouwbedrijf Kakes: J. Schipper; M. Huig, *Van Wind naar Stoom. Een eeuw industriecultuur in de Zaanstreek* (Zaandijk: Stichting Uitgeverij Zaan Erfgoed; Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 2008), 157-158

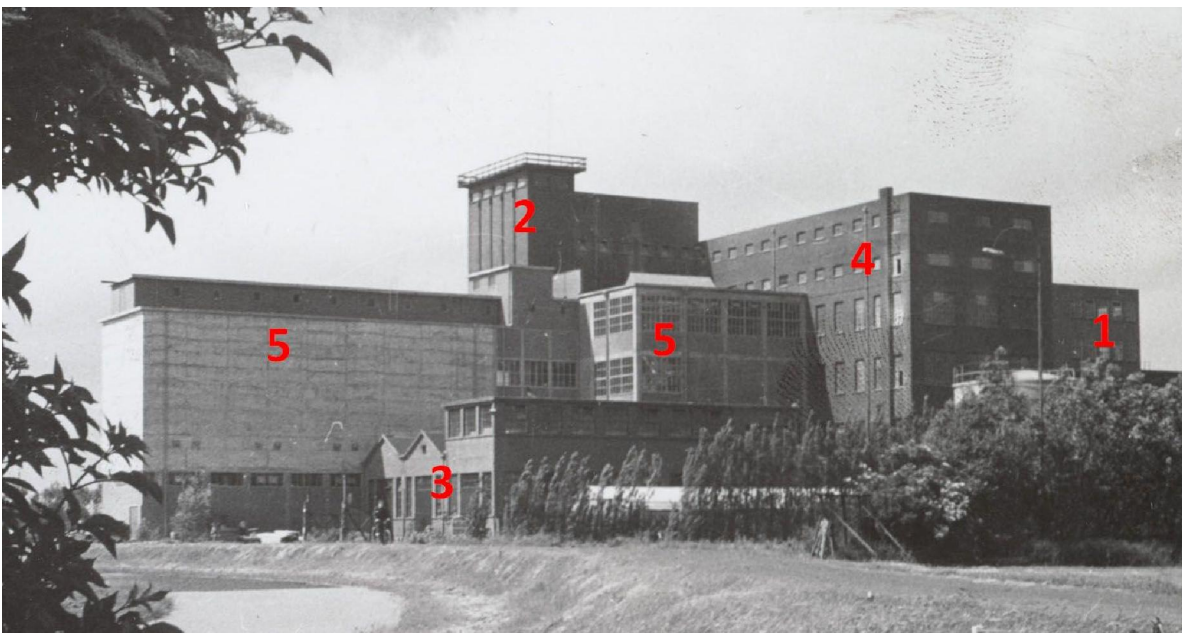
aangezien tijdens de bouw van deze fabriek de eerste crisis verschijnselen om de hoek komen kijken. Begin jaren '30 zijn rampzalig voor de olie industrie. Er is een grote malaise in de veeteelt en de afzet van de veekeuken is zeer traag. Juist wanneer er van een opleving sprake kan zijn, gaat de Pijl ter ziele.²⁷

20 en 21. Links: de moderne veekeukenfabriek De Pijl in 1930, rechts: De Ster na de aanbouw van de loods in 1950; Bron: GAZ (doc. nr. 2207025) en onbekend

In 1938 koopt Wessanen het gehele fabriekscaplex en maakt er veevoederfabriek De Ster van. De fabriek wordt naar de nieuwste inzichten ingericht.²⁸ Er worden door de jaren heen verschillende aanpassingen aan de fabriek gemaakt en silo's toegevoegd. Grondstoffenschaarste tijdens de Tweede Wereldoorlog vergroot de noodzaak om te mengen en tot aan de jaren zeventig is de mengvoederfabriek een groot bedrijf. Wessanen gaat zich uiteindelijk toch op andere industrieën en landen richten en de mengvoederfabriek wordt in 1990 overgedaan aan Brokking Beheer te Utrecht.²⁹

Brokking gaat er in 2000 alweer uit en sinds die tijd staat de fabriek leeg. De fabriek is in juni 2004 gekraakt. De krakers, Rietveld Academie studenten, willen het gebouw gebruiken als broedplaats, atelierruimte en woning. De eigenaar van het gebouw, Paulowna Wormerveer Vastgoed, eist ontruiming. In januari 2005 moeten ze er uit: er worden voorbereidingen getroffen om het pand weer in gebruik te nemen.³⁰ Het staat echter nog steeds leeg.

22. Mengvoederfabriek De Ster, 1954-1980; Bron: GAZ (doc. nr. 2102609)

²⁷ Informatie van T. Tulleken; GAZ Brochure 10.886. 'Hoe fabriek 'De Pijl' na veel narigheid "De Ster" werd.'

²⁸ GAZ Brochure 10.886. 'Hoe fabriek 'De Pijl' na veel narigheid "De Ster" werd.'; R. Laan, *Wessanen's Koninklijke Fabrieken 1765-1940*(Wormerveer, 1940), 131

²⁹ L.A. Ankum e.a. (red.), *De Encyclopedie van de Zaanstreek*(Wormerveer en Zaanstad: Stichting Behoud Zaanse Streekeigen en Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1991), 783

³⁰ <http://www.zaanstad.nl/pers/persarchief/107675>

Bouwgeschiedenis en ingrepen bij Brokking³¹

1930: bouwen fabriek De Pijl met pakhuis (1), fabriek en silo (2)

1938: uitbreiden De Pijl met pompkamer en reparatiewerkplaats (3)

1939: maken verbindingsgang De Ster

1946: maken opbouw

1950: maken opbouw op de fabriek (4)

1950: bouwen fabrieksloods

1954: betonnen silo met maalderij (5)

1956: silo Groene Boer (uitbreiding 1958)

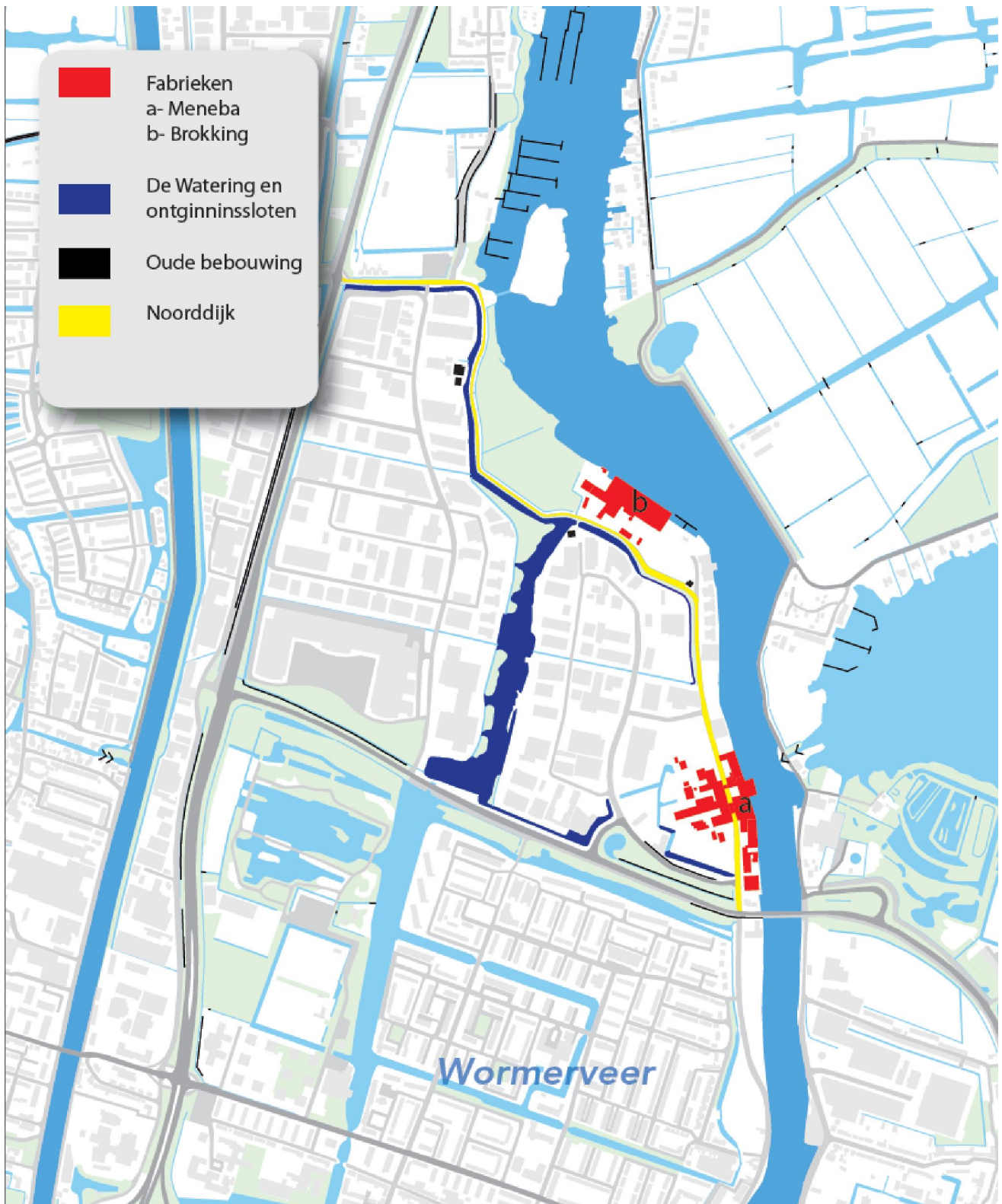
1969: bouwen grondstoffen silo

23. Van links naar rechts: de grondstoffensilo (1969), silo De Groene Boer (1956), silo van De Pijl (1930) en betonnen silo (1954)

³¹ GAZ, overzicht bouwvergunningen Wormerveer. Dit zijn niet alle toevoegingen, enkel de belangrijke en de aanbouwen na 1969 worden niet vermeld.

2 Beschrijving van de huidige situatie

24. Plangebied: Door: L. Charmant

2.1 Functies

In het Noordzaan gebied neemt de bedrijvigheid een grote rol in. Ten westen van de Noorddijk ligt bedrijventerrein Noorderveld. En er zitten een paar kleine bedrijven ten oosten van de Noorddijk, tussen Brokking en Meneba in, waarbij er een aantal een woon-werk functie hebben. Het bouwrijp maken van het terrein voor de bedrijven is in 1997 begonnen en vervolgens is het bedrijventerrein in twee fasen aangelegd: de eerste uitgifte was in 2000 en de tweede (Noorderveld II) rond 2005. Ten oosten van de Noorddijk versterken twee fabrieken, Meneba en Brokking, de functie van dit gebied als industriegebied met bedrijvigheid. Deze fabrieken zijn het bewijs dat deze functie hier al lange tijd aanwezig is, waarbij de molens hun voorgangers waren. Brokking staat echter al lange tijd leeg, sinds 2000, en Meneba zal vermoedelijk binnenkort ook leeg komen te staan. Of deze fabrieken hun functie zullen behouden is nog onzeker.

Een andere functie van het gebied, die een ondergeschikte rol speelt, is de woonfunctie. Op het minuutplan van 1832 zijn vrijwel geen woningen te zien, mogelijk enkel een aantal molenaarshuizen. De meeste molenaars woonden echter in het nabijgelegen dorp, in dit geval Wormerveer. De huidige woon-werk woningen zijn tegelijk met bedrijventerrein Noorderveld aangelegd en stammen uit de eenentwintigste eeuw. In de Noordzaan staan vier oudere woningen, waaronder één woonboerderij. Deze woningen zijn waarschijnlijk in de twintigste eeuw gebouwd en zijn in ieder geval in het minuutplan van 1832 niet te zien.

De Zaan is tot op heden voor de binnenscheepvaart van groot belang. Nog steeds is er veel industrie aan de Zaan gevestigd waarbij materiaal en producten af- en aangevoerd worden. De Zaan heeft zijn functie als hoofdvaarweg behouden en wordt in het door het rijk opgestelde 'structuurschema Vaarwegen' aangemerkt als onderdeel van het landelijke hoofdvaarwegennet. Echter doordat de norm voor hoofdvaarwegen in de jaren tachtig op werd geschroefd tot 500 ton, kon de Zaan net niet meekomen. Het dichtslibben blijft een voorkomend probleem.³² Om de Zaan toch weer begaanbaar te maken voor grotere schepen is de bestuursovereenkomst 'Vaart in de Zaan!' opgesteld. Tussen 2009 en 2015 wil men de Zaan weer beschikbaar maken voor grote schepen. Dit gebeurt op drie manieren: het baggeren van de Zaan, het vervangen van de Wilhelminasluis en het vervangen van de Zaanbrug.

2.2 Structuren

De centrale structuur van het plangebied is de Noorddijk. Deze dijk is nog intact en compleet. Dit betekent dat er geen onderbreking van de dijk is en dat de dijk in het verleden niet verlegd is. De Noorddijk is tegenwoordig geasfalteerd en nog goed begaanbaar. Enkel tussen Meneba door is de dijk afgesloten voor autoverkeer. De fabriek heeft dat deel van de Noorddijk in gebruik. Dit gedeelte van de Noorddijk is wel een openbare weg, waardoor het met de fiets en lopend gebruikt kan worden. Er ligt een weg om Meneba heen, zodat er toch een doorgaande weg is ontstaan verder naar de Noorddijk. In het verleden bestonden in het plangebied enkel de Zaan en de Noorddijk als vervoersmogelijkheid waarbij de Zaan de belangrijkste verkeersader was. De Noorddijk is nog in gebruik, maar is door de aanleg van de Provincialeweg en de Ned Benedictweg een stuk minder van belang geworden. De Provincialeweg (N514) is in de jaren vijftig aangelegd. De Ned Benedictweg (N246) in de jaren negentig. Deze twee wegen ontsluiten het plangebied en zorgen ervoor dat de bedrijven van Noorderveld bereikbaar zijn. Deze wegen zorgen samen met de vele straten³³ die in de twintigste eeuw met het bedrijventerrein zijn toegevoegd, ervoor dat de dijk zijn functie grotendeels heeft verloren. Ondanks dat de Zaan zijn functie nog wel heeft behouden, is het gebied niet meer zoals vroeger op de Zaan gericht. De fabrieken staan nog aan de Zaan, maar de nieuwe bedrijven zijn op de wegen gericht.

³² L.A. Ankum e.a. (red.), *De Encyclopedie van de Zaanstreek* (Wormerveer en Zaanstad: Stichting Behoud Zaanse Streekeigen en Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1991), 818

³³ Deze straten bij het bedrijventerrein hebben allen namen gekregen van molens als een herinnering aan het feit dat in dit gebied molens stonden en belangrijk waren.

25. De Noorddijk tussen de bedrijven in, met aan het eind een huisje van voor de aanwezigheid van het bedrijventerrein; Foto: IVT

2.3 Openbare ruimte

Er is weinig openbare ruimte overgebleven sinds bedrijventerrein Noorderveld is gebouwd en veel van het karakteriserende open veld is verdwenen. De huizen die voor 2000 nog in een open veld stonden, zijn nu tussen de bedrijven ingebouwd. Het oude slotenpatroon, het waterrijke slagenlandschap, is niet meer herkenbaar in dit gebied doordat de sloten in 1997 bij het bouwrijp maken van het bedrijventerrein gedempt zijn. Er is er nog weinig van de originele verkaveling te zien. De sloot naast de Noorddijk is op sommige plekken nog aanwezig en de Watering is niet gedempt. De Watering is echter wel tussen de bedrijven ingebouwd. Voornamelijk aan de kant van de Zaan is er weinig ruimte open gelaten voor de Watering. Zo is deze uit zijn context in het open veld gehaald.

Aan beide zijdes van Brokking liggen nog open stukken land. Dit buitendijks stuk land is het laatste stukje open buitendijks land van het plangebied. De Zaan is vanaf de Noorddijk op die locatie nog goed te zien, terwijl in de rest van het gebied de fabrieksterreinen en bedrijven het zicht blokkeren.

Ook achter en naast Meneba zitten nog stukken (open) land met groen en een sloot (die deels de loop van de oude verkaveling volgt).

26. Links: het dempen van de sloten en bouwrijp maken van het plangebied voor de aanleg van bedrijventerrein Noorderveld; Bron: de site van Van Rossum B.V.

27 en 28. De Watering tussen de bedrijven van bedrijventerrein Noorderveld in; Foto's: IvT

2.4 (Monumentale) bebouwing

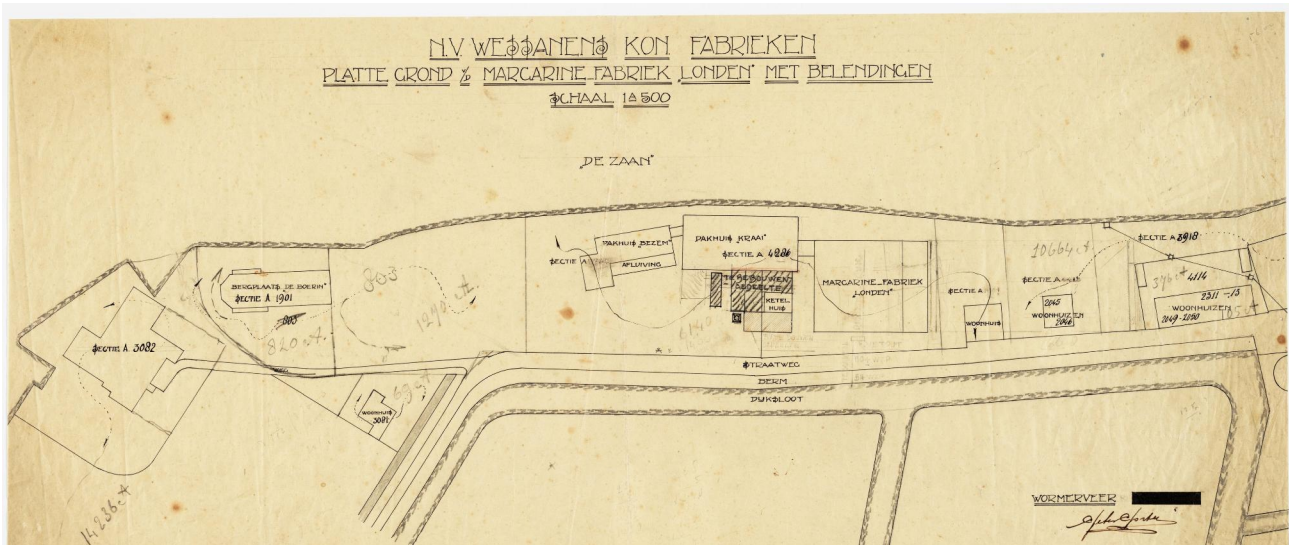
Er staan tegenwoordig geen molens meer in het plangebied. Tussen 1712 en 1898 zijn de molens buiten gebruik geraakt en gesloopt. Bij sommige molens heeft de onderbouw of de schuur van de molen nog langere tijd aan de Noorddijk als pakhuis dienstgedaan. Maar ook die gebouwen zijn nu verdwenen. Het enige wat aan de molentijd in dit plangebied herinnert is de molensteen bij Meneba, waarschijnlijk van De Bonte Kraai. Verder zijn de enige overblijfselen van molens in dit gebied vanaf 1975 op de Zaanse Schans te bewonderen: De molenstenen van De Bonte Kraai en de molenschuur van De Bezem. Wat opvalt is dat De Bezem een vreemde vorm heeft. Het gebouw lijkt opgedeeld in twee gebouwen: Zaanse Schans Fotografie zit in 'een deel van molenschuur De Bezem'³⁴, maar het gebouw ernaast is ook onderdeel van De Bezem (zie afbeelding 30). Bij een plattegrond uit 1928 van de Noorddijk is te zien dat De Bezem deze vreemde vorm al aan de Noorddijk bezat, toen het als pakhuis in gebruik was.

Pakhuis De Kraai staat ook op de Zaanse schans en is tegenwoordig Pannenkoekenhuis De Kraai. Of en hoeveel er aan deze gebouwen veranderd is, is niet duidelijk. De Zaanse Schans schuwde in het verleden geen veranderende renovaties en zeker in de jaren zeventig werd er minder streng gedacht over de authenticiteit van de objecten. Wijzigingen aan De Bezem of De Kraai zijn dus goed mogelijk.

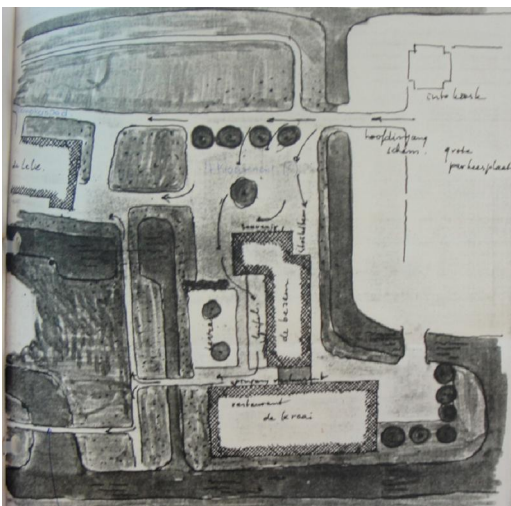

29 en 30. Links: Molensteen bij de ingang van Meneba. Rechts: molenstenen bij de ingang van de Zaanse Schans; Foto's: IvT

³⁴ Van de website van de Zaanse Schans <http://www.zaanseschans.nl/>

31. Plattegrond uit 1928 met pakhuis De Kraai, pakhuis De Bezem en bergplaats De Boerin; Bron: GAZ (doc. nr. 5200635)

32 en 33. Links: situatieschets van pakhuis De Kraai en molenshuur De Bezem, waarop de vreemde vorm van De Bezem te zien is; Bron: Beeldkwaliteitsplan Zaanse Schans (GAZ). Rechts: Pakhuis De Kraai en molenshuur De Bezem naast elkaar op de Zaanse Schans in 1976; Bron: GAZ (doc. nr. 2202662)

34 en 35. Vooraan molenshuur De Bezem (twee delen) en achterin pakhuis De Kraai in de Zaanse Schans; Foto's: IvT

Er zijn vier huizen die het vermelden waard zijn omdat ze aanwezig waren voor de aanleg van bedrijventerrein Noorderveld. De jaartallen die worden genoemd zijn komen van GIZ en BAG (Basisregistraties Adressen en Gebouwen). Op Noorddijk 99, buitendijks, staat één kleine woning uit 1907. Deze heeft de uitstraling van een Zaanse huis, met een makelaar. Op Noorddijk 100A, tegenover Brokking,

staat een woning van rond 1940. En op Noorddijk 101 en 102 staan ten westen van de dijk een woonhuis en een woonboerderij uit 1979 en 1991 bij elkaar.

Zie bijlage II voor de woningen.

Architectuur fabrieken

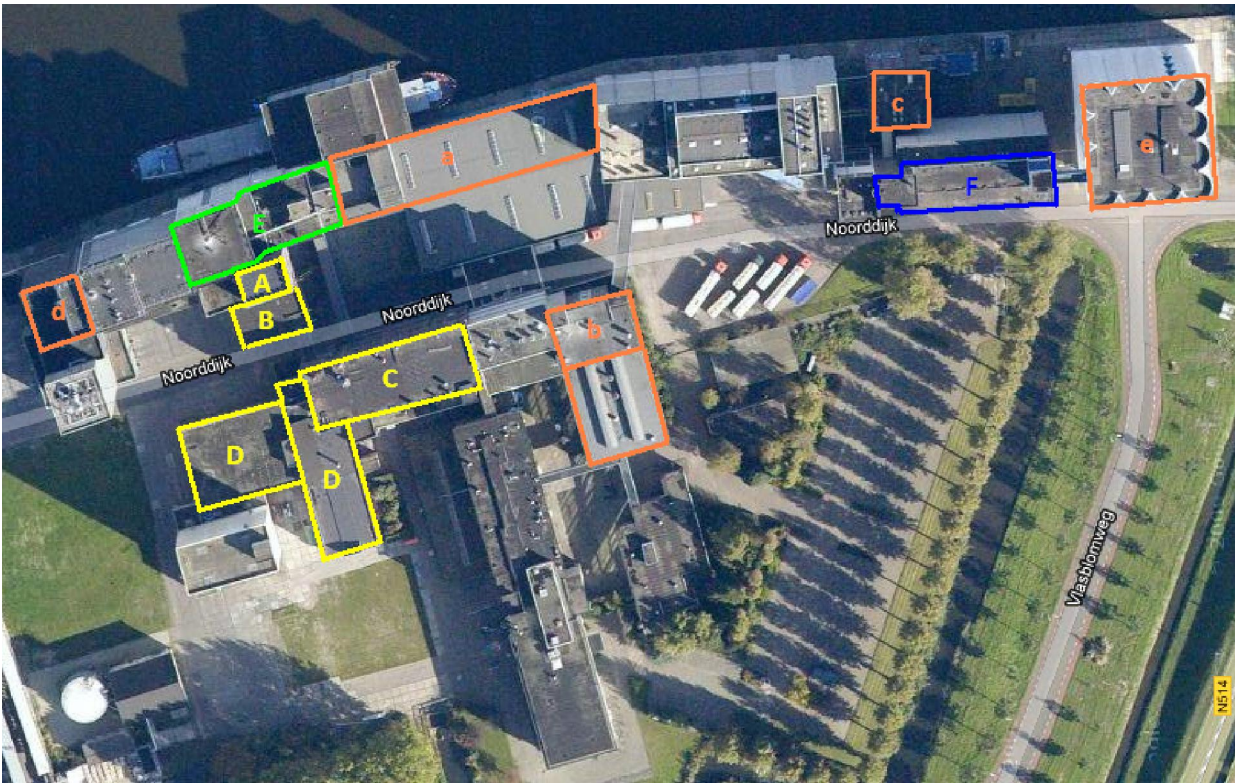
De meeste fabrieken van de eind negentiende, begin twintigste eeuw werden gebouwd in de toen overheersende Neo-stijlen. Begin negentiende eeuw waren daarbij voornamelijk de Romeinse en Griekse invloeden heersend en vervolgens de Neo-Renaissance en de Neo-Gotiek en dergelijke. In deze periode waren er echter ook een tweetal stromingen die meerdere stijlelementen in zich hadden: de Overgangsarchitectuur en de Eclectische stijl. De Overgangsarchitectuur valt te omschrijven als 'een niet goed te definiëren stijl die de overgang vormt van de Neo-stijlen naar de modernere stijlen zoals Art-Nouveau, Art Deco en dergelijke. De Eclectische stijl maakt gebruik van verschillende oude stijlen, gecombineerd tot een geheel. Beide stromingen hebben een combinatie van stijlen in zich waarbij er bij de Eclectische stijl bewust gekozen wordt om meerdere stijlen in één gebouw te combineren en de Overgangsarchitectuur meer zoekende is naar een nieuwe stijl voor die tijd, gebruik makende van verschillende stijlkenmerken uit voorafgaande perioden.

Na de Overgangsarchitectuur ging men over op de modernere stijlen. Er werden fabrieken gebouwd in de strakkere Amsterdamse School-stijl, het zakelijke expressionisme en later in de moderne stijl van Het Nieuwe Bouwen.

Meneba

Het oudste deel van de huidige Meneba fabriek bestaat uit het overgebleven deel van de oude meelfabriek De Vlijt uit 1898. Deze oude kern bevindt zich in het noorden van Meneba, tussen de Noorddijk en de Zaan in. Vanaf 1910 zit de fabriek ook aan de andere kant van de Noorddijk toen daar De Nieuwe Tijd en in 1911 De Nieuwe Vlijt werden gebouwd. Deze gebouwen waren de kern van de fabriek, samen met de eerste molen De Tijd. Langs de Zaan stonden de pakhuizen. Door de tijd heen is het terrein voornamelijk naar het zuiden toe uitgebreid, met de komst van de derde molen van De Vlijt en meerdere buitendijkse silo's. Doordat de oude en de nieuwe molen van De Tijd ten noorden van De Vlijt samen met zijn pakhuizen is gesloopt, is De Vlijt het noordelijkste deel van het complex geworden.

Het complex is nu nog door Meneba in gebruik voor de speciale productie van brood en broodbenodigdheden, de 'specialties'. Hiervoor is het complex echter nog maar voor 10 tot 15% in gebruik. Het gaat hier voornamelijk om de noordkant van de fabriek (De Nieuwe Vlijt, de meelzaksilo en de silo ten noorden daarvan. De Oude Vlijt staat leeg). Mogelijk blijft deze speciale productie hier nog even bestaan, over 2,5 half wordt hier opnieuw naar gekeken. Eind dit jaar, in november/december 2012, wordt er gekeken of de fabriek weer op volle capaciteit zal gaan draaien, maar met de huidige markt lijkt dit niet te gebeuren. Door deze ontwikkelingen is er een grote kans dat de fabriek in de nabije toekomst volledig leeg zal komen te staan of in ieder geval voor een groot deel leeg zal blijven.

36. Plattegrond van Meneba met de verschillende bouwdelen (geel is de oude kern, oranje eventueel nog interessante gebouwen)

De verschillende bouwdelen van Meneba

- Toren (bouwdeel A)

Architect: Van Rossem en Vuyk/Gebroeders Gorter

Bouwjaar: 1898

Toren gebouwd op een vierkante plattegrond, opgetrokken in baksteen. De toren steekt boven de omliggende gebouwen uit en heeft een plat dak. De toren wordt beëindigd door bakstenen kantelen. De toren wordt verticaal geled door hoeklisenen. De horizontale geleiding bestaat uit geprofileerde bakstenen cordonlijsten en gele bakstenen banden, die verwijzen naar speklagen. In iedere bouwlaag zijn spaarvelden aangebracht met een kanteelvormige boogfries. De toren is in Neo-Romaanse stijl gebouwd.

37. De watertoren zoals die er nu uitziet; Foto: IvT

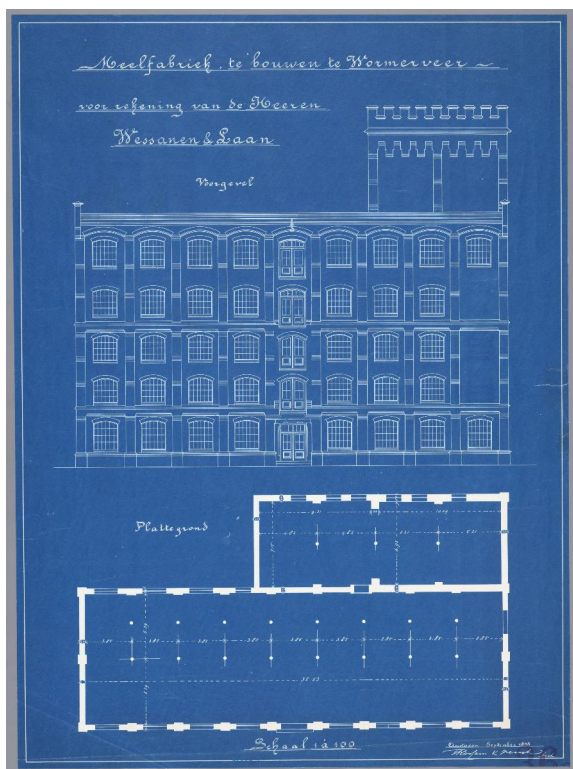
- Oude fabriek De Vliet (bouwdeel B)

Architect: Van Rossem en Vuyk/Gebroeders Gorter

Bouwjaar: 1898

Deze fabriek bevindt zich ten westen van de toren en vormt één geheel met de toren. De fabriek staat op een rechthoekige plattegrond en vormt samen met de toren een L-vorm. Het gebouw is vijf bouwlagen hoog en is opgetrokken in baksteen. Het pand heeft een plat dak en de gevel wordt aan de voorzijde beëindigd door smalle bakstenen tandlijstjes en aan de zijgevel door kanteelvormige boogfriezen. De fabriek wordt verticaal geled door lisenen en hoeklisenen en de horizontale geleiding bestaat uit geprofileerde bakstenen

cordonlijsten. Op de lisenen zijn gele bakstenen banden aangebracht. Per twee bouwlagen zijn spaarvelden aangebracht waarvan de bovenste een segmentboogvormig beëindiging hebben en de andere rechthoekig zijn afgesloten. De segmentboogvensters hebben gietijzeren ramen met roedeverdeling. De fabriek heeft elementen van de strakke Hollandse Renaissance (gele baksteenbanden, speklagen) en het Classicisme (smalle bakstenen tandlijstjes, kroonlijsten).

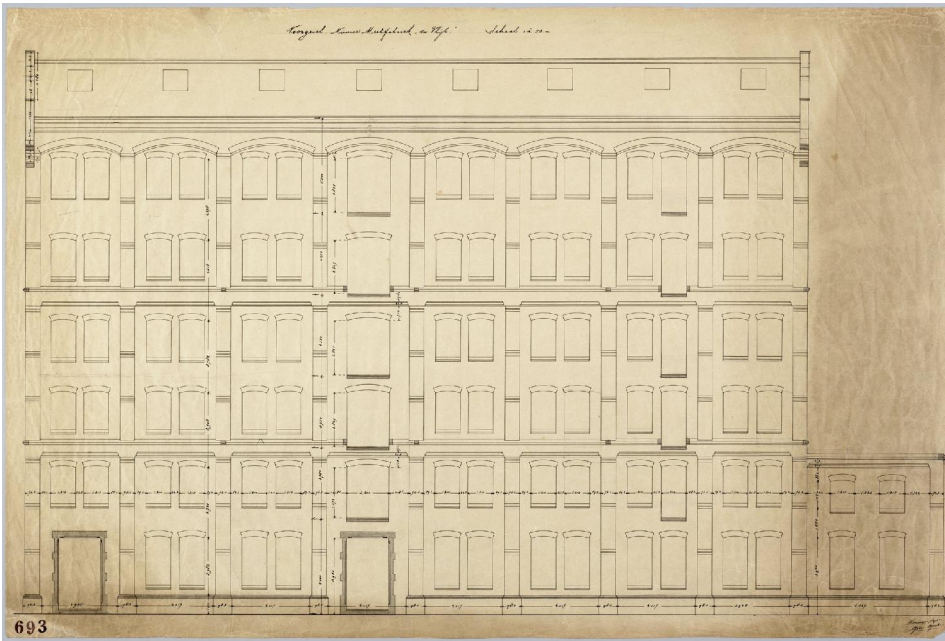
38 en 39. Links: bouwtekening van meelfabriek De Vliet (1898); Bron: GAZ (doc. nr. 5200986). Rechts: De huidige conditie van de oude meelfabriek De Vliet waarbij nog minder dan de helft over is; Foto: IvT

- Nieuwe Fabriek De Vliet (bouwdeel C)

Architect: de Gebroeders Gorter

Bouwjaar: 1911

Aan de overzijde van de Noorddijk schuin tegenover de oude Vliet is de fabriek De Nieuwe Vliet te vinden. Deze fabriek is zes bouwlagen hoog, met een zolder. De fabriek staat op een rechthoekige plattegrond en is opgetrokken in baksteen. Het pand heeft een plat dak. De gevel wordt beëindigd door smalle bakstenen tandlijstjes aan de voorkant en kanteelvormige boogfriezen aan de zijkant. De fabriek wordt verticaal geled door lisenen en hoeklisenen en de horizontale geleding bestaat uit geprofileerde bakstenen cordonlijsten. Op de lisenen zijn gele bakstenen banden aangebracht. Per twee bouwlagen zijn spaarvelden aangebracht waarvan de bovenste segmentboogvormig zijn en de andere rechthoekig. De segmentboogvensters hebben gietijzeren ramen met roedeverdeling. De fabriek is in dezelfde stijl als de oude fabriek en heeft elementen van de strakke Hollandse Renaissance en het Classicisme.

40. Bouwtekening van nieuwe meelfabriek De Vlijt bij de bouw in 1911, Bron: GAZ (doc. nr. 5300095)

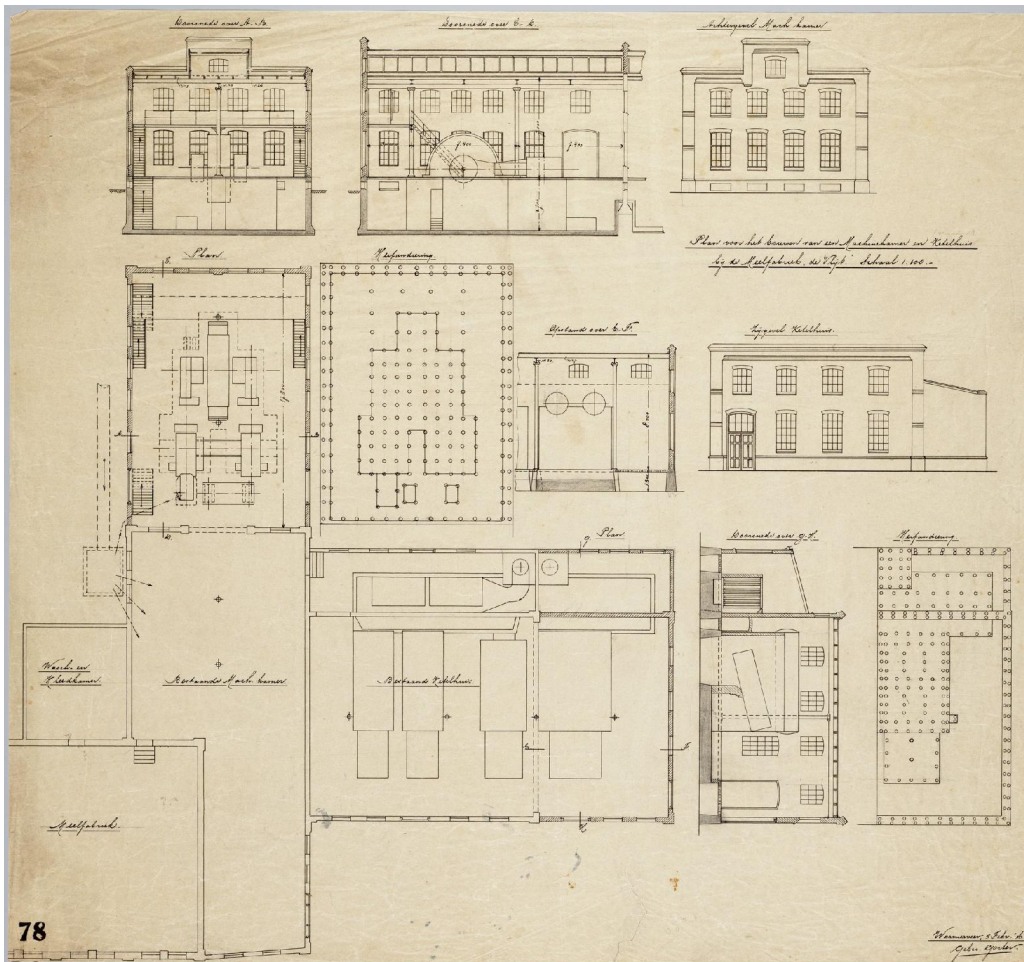
41 en 42. De huidige conditie van de nieuwe meelfabriek De Vlijt. Links: vanaf de Noorddijk. Midden: vanaf de andere zijde. Rechts: vanaf de zijkant, met rechts het ketelhuis; Foto's: IvT

- Het ketelhuis en de machinekamer (bouwdeel D)

Architect: de Gebroeders Gorter

Bouwjaar: 1916

Ten noorden van nieuwe meelfabriek De Vlijt bevinden zich het ketelhuis en de machinekamer. Deze twee gebouwen, en bouwdeel C, zijn aan elkaar gekoppelde bouwdeelen. Beide gebouwen zijn twee bouwlagen hoog en hebben een rechthoekige plattegrond (waarbij er bij de machinekamer een hap uit is voor De Nieuwe Vlijt) en zijn opgetrokken in baksteen. Beide panden hebben een plat dak. De gevel wordt beëindigd door smalle gele bakstenen tandlijstjes. De machinekamer heeft een halsgevel. De panden worden verticaal geleed door lisenen en hoeklisenen aan de lange zijde en enkel hoeklisenen aan de korte zijde. Over de gehele hoogte van de gevel zijn rechthoekige spaarvelden aangebracht. De segmentboogvensters bezitten gietijzeren ramen met roedeverdeling. De ornamentering is soberder dan bij de oudere molenfabrieken (bouwdeelen A, B en C).

43. Bouwtekening van het ketelhuis en de machinekamer bij de bouw in 1916, Bron: GAZ (doc. nr. 5300098)

44 en 45. Links: het ketelhuis vanaf de zijkant (noordkant). Rechts: de machinekamer vanaf de achterzijde van De Nieuwe Vlijt (westkant); Foto's: IvT

- Meelzaksilo (pakhuis met silo) (bouwdeel E)

Architect: onbekend

Bouwjaar: 1929

Ten oosten van de oude fabriek De Vlijt, aan de Zaan, staat het meelzaksilo gebouw. Deze silo of pakhuis is gemaakt in een latere, strakkere stijl die typerend is voor de jaren dertig en veertig. De basis van dit pand is acht verdiepingen hoog met op twee plekken nog een extra verdieping en een verhoging van twee verdiepingen (waar later nog twee verdiepingen aan zijn toegevoegd). Het pand staat op een rechthoekige plattegrond en is opgetrokken in baksteen. De buitenmuren zijn gemaakt van gewapende betonkolommen en balken waartussen metselwerk van waalsteen zit. Het pand heeft een plat dak wat door de verhogingen op verschillende hoogten zit. In de gevels zijn spaarvelden aangebracht. De fabriek wordt verticaal geleed

door lisenen en hoeklisenen en horizontaal door een rechte cordonband. Onder de cordonband zitten op elke verdieping horizontale vensterstroken die het pand een extra horizontale geleiding geven. De vensters zijn klein en de ramen hebben een roedeverdeling. Het gebouw wordt verticaal extra geleed door boven elkaar geplaatste groene laaddeuren aan de Zaankant. De latere opbouw heeft ook horizontale vensterstroken, maar grotere vensters zonder roedeverdeling. Deze bloemzaksilo heeft elementen van de Amsterdamse School, het zakelijk expressionisme en het Nieuwe Bouwen: de strakke stijl, de horizontale vensterstroken.³⁵

46 en 47. Meelzaksilo. Links: onbewerkt naast De watertoren. Rechts: vanuit de Zaan, wit gemaakt en met later opbouw; Foto's: IvT

- Silo De Korenaar (bouwdeel F)

Architect: onbekend

Bouwjaar: 1937

Ten zuiden van de oude meelfabriek, buitendijks aan de Zaan, staat silo De Korenaar. De silo staat op een rechthoekige plattegrond. De basis van de silo is opgetrokken in baksteen en heeft rechthoekige ramen met roedeverdeling. De rest van de silo is opgebouwd in gewapend beton. De Korenaar heeft 21 cellen met eraan een volledig travee met acht verdiepingen waarin het trappenhuis, een lift en machineruimten zijn ondergebracht. De silo van 43.25 meter hoog heeft gladde (gewapend) betonwanden die nu onder golfplaten verborgen zijn. Het pand heeft een plat dak met een verhoging in het midden, de bedekking is ruberoid. Later is nog een tweede elevator toren tegen de silo aangebouwd. Deze heeft veel grote (opvallende) vensters. De silo heeft geen decoraties.

48, 49 en 50. Silo De Korenaar. Links: zonder platen in de jaren zestig; Bron: GAZ (doc. nr. 9201217). Midden: met 'Meneba' erop, vanaf de landkant. Rechts: vanaf de Zaan; Foto's: IvT

Andere (mogelijk) interessante gebouwen:

- Pakhuis Het Nieuwe Polen (?) (bouwdeel a)
- Bouwjaar: 1912

³⁵ Voor voorbeelden en uitleg van de stijlen zie: J. Schipper; M. Huig, *Van Wind naar Stoom. Een eeuw industriecultuur in de Zaanstreek* (Zaandijk: Stichting Uitgeverij Zaan Erfgoed; Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 2008), 141-143

Mogelijk zitten de resten van het pakhuis of geheel Het Nieuwe Polen nog onder de golfplaten.

- Molen 3 (bouwdeel b)
Bouwjaar: 1948
Metselwerk. Ruberoid (dubbel) met ingebrand grind op beton dekvloer.
- Voorreinigingsgebouw met graan-los inrichting (bouwdeel c)
Architect: Firma J. Kakes
Bouwjaar: 1948
25,25 meter hoog.
Betonskelet. Bedekking van gebouw: mastiek of ruberoid.
- Bloemsilo (bouwdeel d)
Bouwjaar: 1953
Architecten en Ingenieurs bureau G&W Wierenga te Coevorden (toezicht)
41.68 meter hoog.
Betonwanden met pasteerlaag en voor een deel baksteenwanden. Teerhoudend dakvilt op plat dak
Bestemming: opslag bloem.
- Graansilo Amerika (bouwdeel e)
Bouwjaar: 1964
Architecten en Ingenieurs bureau G&W Wierenga te Coevorden (toezicht)
50.15 meter hoog.
Betonwanden metselwerk. Betondak met teerhoudend dakwit

51.

52.

53.

54.

55.

51. Mogelijk pakhuis Het Nieuwe Polen onder de blauwe golfplaten (1912); 52. Molen 3 (1948); 53. Het voorreinigingsgebouw met graan-los inrichting (1948); 54. De bloemsilo aan de rechterkant, tegen een latere silo uit 1967 aan (1953); 55. Silo Amerika (1964); Foto's: IvT

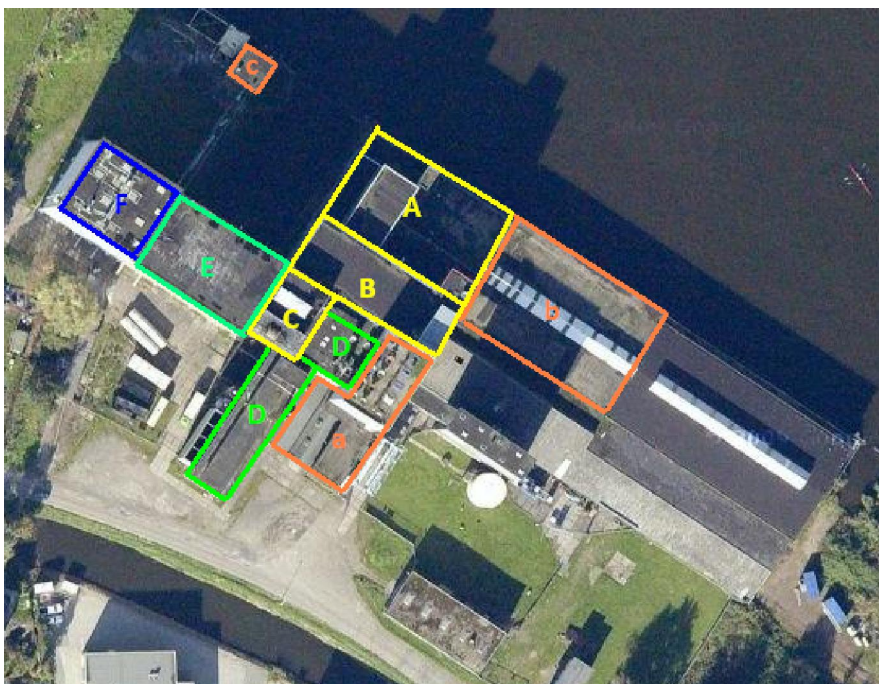
Brokking

Het oudste deel van de huidige Brokking fabriek bestaat uit fabriek De Pijl uit 1930. De fabriek was toen één, bijna vierkant, bouwblok aan de Zaan met een eigen haventje/kanaaltje. De fabriek is in de loop van de tijd, door de bouw van meerdere silo's uitgebreid. Het kanaaltje is voor een deel gedempt toen een silo eroverheen werd gebouwd. Later is nog een silo aan de andere kant van het kanaaltje erbij gebouwd. Ook aan de Zaan is de fabriek uitgebreid door twee hallen. Meer richting de Noordijk zijn er ook nog drie silo's bijgebouwd.

Sinds zijn leegstand in 2000 is de fabriek aan het aftakelen. Er wordt bijna niets aan onderhoud gedaan en er worden diverse onderdelen uit het interieur gestolen. Recent is het lood en koper aan de buitenkant weggesneden waardoor het gebouw niet meer waterdicht is.

56. Het huidige Brokking met al zijn silo's; Foto: IVT

57. Plattegrond van Brokking met de verschillende bouwdeelen (geel is de oude kern, oranje eventueel nog interessante gebouwen)

De verschillende bouwdeelen van Brokking

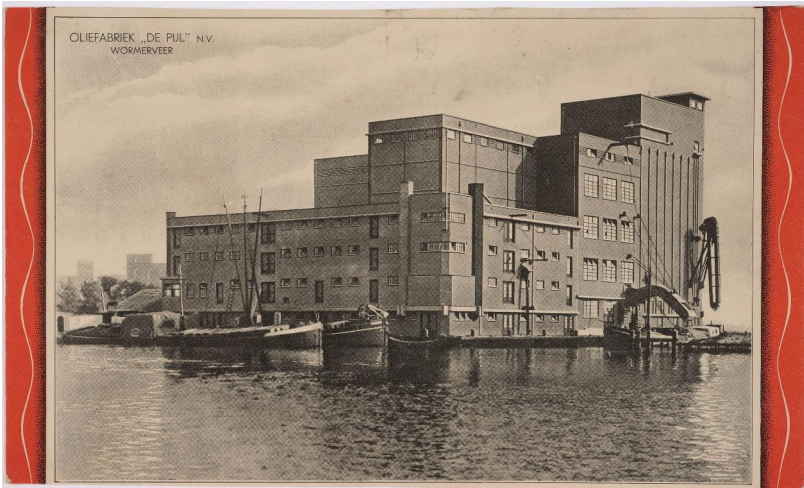
- De Pijl met pakhuis (bouwdeel A), fabriek (bouwdeel B) en silo (bouwdeel C)

Architect: de firma J. Kakes

Bouwjaar: 1930

Het oudste deel van Brokking bestaat uit een pakhuis aan de Zaan, ernaast de fabriek en aan de voorkant (de Noordijk) een silo. Omdat dit als één geheel is gebouwd, worden deze nu samen behandeld. Dit oudste deel

van Brokking heeft een rechthoekige plattegrond met de silo als uitsteeksel (een soort L-vorm). De Pijl bestaat uit verschillende hoogtes: van vier tot acht verdiepingen. De Pijl is opgetrokken in baksteen waarbij de buiten- en binnenwanden bestaan uit harde klinkers in sterke specie. De silo is van gewapend beton bekleed met halfsteens metselwerk. Het gehele complex heeft een plat dak. De fabriek wordt op een enkele locatie verticaal geleded door lisenen en bij verschillende gebouwen is er horizontale geleding door meerdere banden tussen de ramen. Op sommige plekken zijn er lichte banden die voor zowel horizontale als verticale geleding zorgen, waarbij er vlakken gecreëerd worden. Er zijn zowel kleine brede, als grote ramen, allen met roedeversdeling. Op de hoek van het kanaaltje en de Zaan is er extra ornamentatie aangebracht in de vorm van een extra bouwlaag op het pand met twee pilaren aan de zijkant die boven het dak uitsteken.

58. De Pijl in 1930; Bron: GAZ (doc. nr. 2207025)

59 en 60. De originele kern van Brokking. Links: het pakhuis en de fabriek vanaf de noordelijke zijkant (met op de voorgrond links de losserrij). Rechts: met silo vanaf de Noordelijk richting de Zaan; Foto's: IvT

- Betonnen silo ('De Ster') en een maalderij (bouwdeel D)

Architect: Architecten en Ingenieurs bureau G&W Wierenga te Coevorden (toezicht)

Bouwjaar: 1954

De maalderij heeft een bijna vierkante plattegrond en de silo een rechthoekige. De muren bestaan uit half- en heelsteens metselwerk tussen gewapend betonnen kolommen. De silo heeft betonwanden. Beide gebouwen hebben een plat dak met ruberoid. De maalderij heeft zowel horizontaal als verticaal lichtere banden als versiering, waarbij er vlakken gecreëerd worden. Er tussen zitten grote ramen met roedeversdelingen. De silo heeft vrijwel geen decoratie.

61. Links silo De Ster met daaraan de maalderij; Foto: IvT

- De Groene Boer (bouwdeel E)

Architect: onbekend

Bouwjaar: 1956

De Groene Boer zit aan de silo van De Pijl vast en heeft ongeveer dezelfde hoogte. De Groene Boer heeft een rechthoekige plattegrond en een plat dak met teervrij dakvilt. De silo heeft een betonskelet met baksteenvulling (paars-rood). Aan de onder- en bovenkant van de silo zitten metalen ramen met roedeverdeling. Er is verder geen decoratie te zien.

62 en 63. Links de grondstoffensilo (1969) en rechts De Groene Boer (1956) gezien vanuit twee locaties op de Noorddijk; Foto's: IvT

- De grondstoffensilo (bouwdeel F)

Architect: onbekend

Bouwjaar: 1969

Deze silo valt op door zijn hoogte en lichte kleur. Ook de blauwe letters van 'Brokking' vallen op en zorgen voor herkenbaarheid van deze silo en de fabriek. Deze grondstoffensilo heeft een vrijwel vierkante plattegrond en een plat dak. De silo is opgetrokken uit beton, maar heeft een bakstenen basis. Er is verder geen decoratie te zien.

Andere (mogelijk) interessante gebouwen:

- Uitbreiding met pompkamer en reparatiewerkplaats (bouwdeel a)

Bouwjaar: 1938

Twee rechthoekige werkplaatsen met een schuin dak. Ernaast een groter rechthoekig gebouw met plat dak. Allen opgetrokken uit baksteen. Omdat het bouw dossier hiervan niet te vinden was, is hier niet meer informatie over. Maar het is zeker wel een interessant deel van de fabriek.

- De loods (bouwdeel b)

Architect: Architecten en Ingenieurs bureau G&W Wierenga te Coevorden (toezicht)

Bouwjaar: 1950

Rechthoekige plattegrond, opgetrokken uit baksteen.

- De lossenrij (bouwdeel c)

Bouwjaar: voor 1959

3 Waardering Noordzaan

3.1 Te verwachten archeologische waarden

- Verspreid door het veld en de rest van het plangebied achter de dijk kunnen resten van boerderijen uit de ontginningsperiode gevonden worden. Ten westen van de Meneba-fabriek is een middeleeuwse scherf gevonden (12-13^e eeuw), zo ook ten noorden van de Prins Clausbrug. Mogelijk zijn er in het gebied meer dan dit soort vondsten te verwachten. Naast scherven kunnen ook (resten van) terpen of funderingen van ontginningsboerderijen worden verwacht. Deze vondsten kunnen op elke willekeurige plek liggen.
- Langs de Zaan ligt de uit de 12^e of 13^e eeuw daterende dijk. Deze is op zichzelf al een belangwekkend archeologisch fenomeen. Aan de hand van de datering van de oudste lagen in de kern van deze dijk kan misschien de vraag worden beantwoord wanneer nu precies de dijken langs de Zaan zijn aangelegd.
- Aan de dijk hebben tien tot vijftien windmolens gestaan. Resten van deze molens zijn ook van archeologische waarde. De plaats waar deze molens hebben gestaan, is redelijk goed bekend. Niet uitgesloten moet echter worden dat er nog molens hebben gestaan waarvan wij het bestaan niet weten. Dit zouden dan molens uit het einde van de 16^e of het begin van de 17^e eeuw kunnen zijn. Op onverwachte plekken kunnen dus ook nog molenresten tevoorschijn komen. In het verleden zijn in het plangebied molenstenen gevonden die na het slopen van de molen als fundering zijn gebruikt. Mogelijk zitten er hier nog meer van in de grond.
- Langs de dijk kunnen ook resten van incidentele bewoning vanaf de 15^e of 16^e eeuw worden verwacht.
- Archeologisch onderzoek zou wellicht sporen van de oude (spui)sluisjes langs de Noorddijk zichtbaar kunnen maken. Door geen of weinig documentatie is echter niet bekend hoeveel sluisjes er waren en waar ze precies lagen.
- Vanuit het dorp Wormerveer kan in het verleden, als versteviging van slootkanten, afval langs de sloten in het plangebied zijn gestort. De slootkanten kunnen dus ook van archeologisch belang zijn.
- Tenslotte moet in het gehele gebied rekening worden gehouden met zeer incidentele maar zeer belangrijke vondsten die dateren uit de tijd van vóór de ontginning. Scherven of mogelijk zelfs sporen van tijdelijke bewoning uit de IJzertijd, de Romeinse Tijd en de Vroege Middeleeuwen kunnen in principe aanwezig zijn. Aan de overkant van de Zaan, ten oosten van Oost-Knollendam, is uit een sloot in het Wormer- en Jisperveld een scherf uit de Romeinse Tijd gevonden.

3.2 Stedenbouwkundige waarden

Door de ontginningen en de dijk is Wormerveer in zijn huidige vorm ontstaan. De typische Zaanse verkaveling die hierbij ontstaan is, het waterrijke slagenlandschap, is helaas grotendeels verdwenen. De Noorddijk met een aantal sloten en de Watering zijn de enige overblijfselen van deze ontginningen. Wormerveer is een dijkdorp met lintbebouwing. Veel dijkdorpen ontstonden als veenontginnings-nederzetting. Van deze dijkdorpen worden de dorpen in de buurt van een dam vaak gesticht als handelsnederzetting en de meer landinwaarts gelegen dorpen blijven agrarisch of groeien uit tot industriekernen. Zo ook Wormerveer. De Noorddijk met ernaast gelegen sloten en de Watering kunnen hierdoor als overblijfselen van de ontginning die grote invloed heeft gehad op de ontwikkeling van Wormerveer vanaf de vroege Middeleeuwen gezien worden.

In het gebied Noordzaan heeft de industrie zich ontwikkeld en de ontginning heeft geleid tot de vorming van een veenpolder met eilanden en vele brede sloten: een 'waterrijk slagenlandschap'. Aangezien

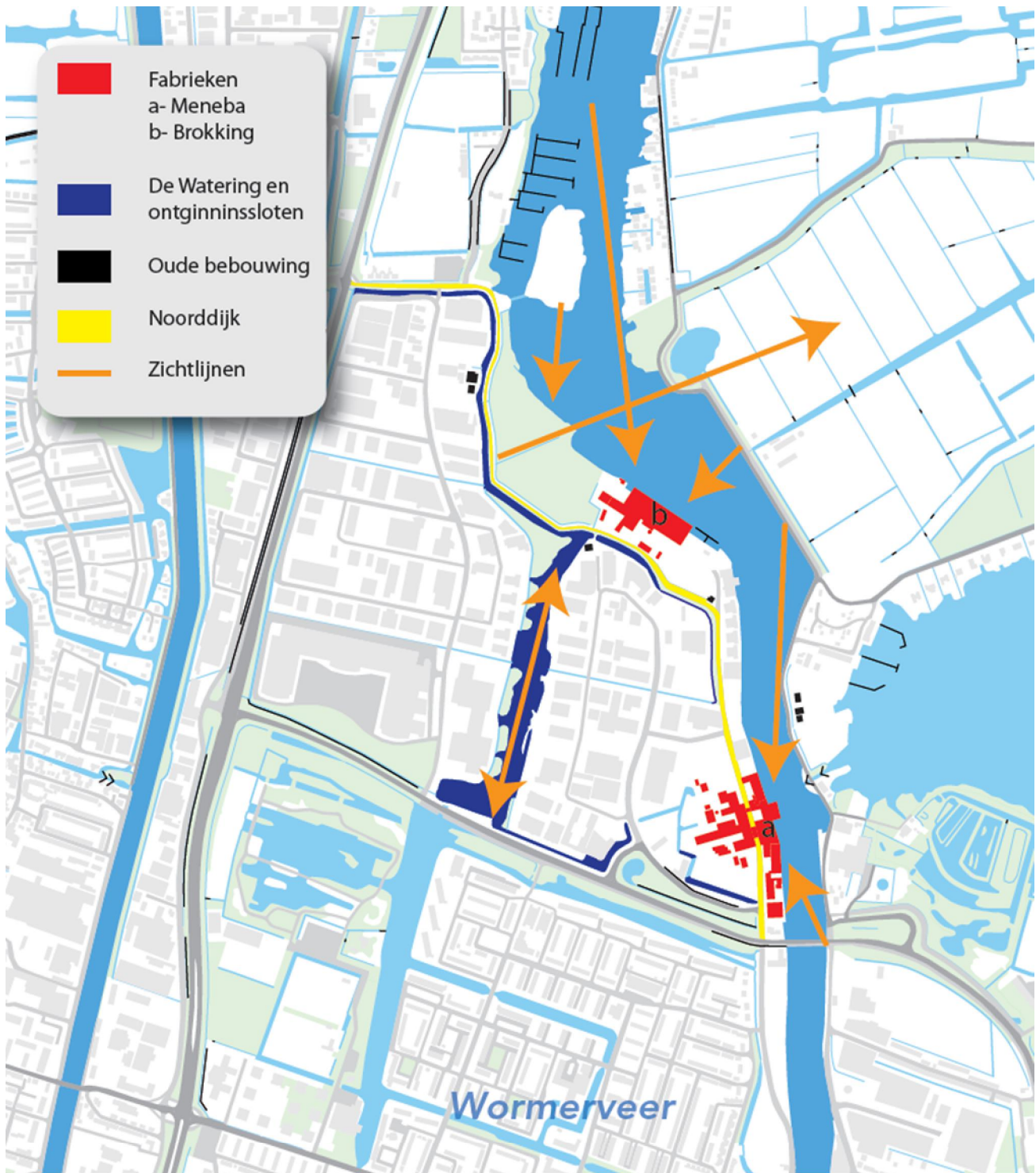
de velen sloten zijn gedempt, zijn de Noorddijk met zijn weinige sloten en de Watering de enige elementen die hier nog aan herinneren. De dijk is van regionale waarde omdat het als dragend element van een historische verkaveling mede bepalend is geweest voor de ruimtelijke inrichting van de westelijke Zaanoever. Voor de Watering geldt hetzelfde.

Ook de Zaan heeft een belangrijke rol gespeeld bij de vorming van het gebied. Nog steeds is de Zaan als breed water, verkeersader en industriegebied beeldbepalend voor de Zaanstreek. Een rivier met dergelijke industriële bebouwing is uniek in Nederland en als zodanig van nationaal belang. In de Noordzaan heeft het tot de aanwezigheid van molens geleid en daaropvolgend verschillende fabrieken: Meneba en Brokking. Deze buitendijkse fabrieken tonen dat de Zaan belangrijk is geweest voor deze fabrieken. Meneba heeft een tijd zijn eigen vloot gehad en Brokking had een eigen haventje bij de fabriek. Door deze overgebleven fabrieken is afleesbaar wat voor gebied dit is geweest: een industrieel gebied met vele buitendijkse molens.

De aanwezige zichtlijnen zijn behoorlijk verminderd doordat de bedrijven die vanaf 2000 in het plangebied zijn gekomen. In het binnendeel van het plangebied, richting de provinciale weg, zijn hierdoor weinig zichtlijnen. Toch zijn er nog zeker wel een aantal bijzondere zichtlijnen en panorama's aanwezig, voornamelijk richting de Zaan. Aan de andere zijde van de Zaan is een enorme openheid door het grootste aaneengesloten veenweidegebied van West-Europa: het Wormer- en Jisperveld. De Zaan is vanuit het plangebied vaak niet goed te zien door de vele gebouwen die buitendijks tussen de Noorddijk en de Zaan staan. Zo neemt Meneba een groot deel van het zuidelijke buitendijkse gebied in. Ernaast staan een aantal bedrijven, met woon-werk plekken, die het uitzicht ontnemen. Meer naar het noordelijke deel van het gebied is de Zaan wel vanaf de Noorddijk te zien. Aan beide zijden van Brokking liggen stukken onbebouwd land. Hier is de Zaan zichtbaar, net als het natuurgebied aan de overkant en eiland Bloemendaal in de Zaan. Voornamelijk bij het open land links van Brokking is het uitzicht prachtig. Vanaf deze plek is door de openheid van de Watering ook aan de andere kant van de Noorddijk een belangrijke zichtlijn. Ondanks dat de Watering ingebouwd zit tussen bedrijven, zorgt het nog steeds voor een bepaalde openheid en zichtlijnen. Dit maakt dit deel van het plangebied het meest interessante stuk wat betreft zichtlijnen en panorama's. Vanuit Brokking zelf, vanuit de hoge silo's is het uitzicht ook zeker interessant. Van hieruit kan ver over Wormer en Wormerveer gekeken worden.

64 en 65. Het uitzicht vanuit het plangebied. Boven: het lege stuk land links van Brokking met de Zaan en eiland Bloemendaal; Foto: IvT. Onder: de Schaalsmeerpolder en het Wormer- en Jisperveld (met rechtsonder Brokking); Bron: site natuurmonumenten

66. Zichtlijnen in het plangebied; Door: L. Charmant

3.3 Cultuurhistorische waarden

Het gebied heeft een cultuurhistorische waarde omdat de Noordzaan het verhaal vertelt van de bedrijvigheid van Wormerveer en de geschiedenis van wind naar stoom. De fabrieken, voornamelijk Meneba, zijn de overblijfselen van de geschiedenis van de Noordzaan als industrie gebied. Zo is de industrie van Wormerveer en de Zaanstreek nog aan het gebied af te lezen. Nadat dit gebied door inklinking en oxydatie niet geschikt meer was voor landbouw is men zich in de Zaanstreek op andere bedrijvigheid gaan richten. Na de komst van vele immigranten is handel belangrijk geworden voor Wormerveer. En al snel wordt productie aan de bedrijvigheid toegevoegd, wat de Zaanstreek een belangrijk trafiek gebied maakt.³⁶ De gunstige ligging van

³⁶ Trafiek: een veredeling bedrijf waar grondstoffen tot eindproduct worden gemaakt. Houtzagerijen, zoutziederijen en zeepziederijen

het Noordzaan gebied aan de Zaan zorgt ook hier voor deze ontwikkeling en vanaf de zeventiende eeuw staan hier vele molens. Helaas staat geen van deze molens meer in het plangebied en de enige overblijfselen zijn verplaatst naar de Zaanse Schans en zo uit hun context gehaald. Hierbij moet echter wel vermeld worden dat het altijd al gebruikelijk is geweest om molens en pakhuizen te verplaatsen. Zo is molen De Kikker(t) bijvoorbeeld verplaatst, en pas later naar de Noorddijk gehaald. De Vrijheid is in 1896 afgebroken en in Alkmaar herbouwd. En pakhuis De Kraai is, voordat hij naar de Zaanse Schans is verplaatst, al eerder op de Noorddijk verplaatst toen op zijn locatie silo Rusland werd gebouwd.³⁷

In de negentiende eeuw worden deze molens langzamerhand vervangen door stoomkracht. Deze omschakeling van wind naar stoom is typerend voor de gehele Zaanstreek. In het plangebied is deze omschakeling in het heden nog te zien door de aanwezigheid van de Meneba fabriek, ooit begonnen als een van de eerste oliefabrieken (De Tijd) en de eerste meelfabriek van de omgeving (De Vlijt) van Wessanen & Laan. Zo vertelt dit gebied het verhaal van de industrie van de Zaanstreek, waarbij in het plangebied Wessanen & Laan voornamelijk grote invloed heeft gehad. Wessanen & Laan heeft meerdere molens aangekocht, maar ook vervolgens gesloopt om te laten vervangen door stoommachines. Het voortgaan van deze functie van bedrijvigheid is in het plangebied te zien door het in 2000 aangelegde bedrijventerrein Noorderveld.

Binnen Wessanen & Laan heeft de familie Laan grote invloed gehad en het bedrijf generaties lang geleid. De familie Laan is een ondernemersgeslacht met grote economische en maatschappelijke invloed in Wormerveer in de achttiende, vooral de negentiende, en het begin van de twintigste eeuw. De familie Laan heeft op deze manier zijn stempel achtergelaten in heel Wormerveer. Door middel van verschillende bedrijven, maar ook via de monumentale woningen die ze hebben gebouwd. Wessanen & Laan was het eerste bedrijf in de Zaanstreek wat door iemand van de familie Laan werd opgericht.³⁸ Meerdere bedrijven volgden, bijvoorbeeld Bloemendaal en Laan in 1872. En verschillende woningen van de familie Laan in Wormerveer zijn nu monumenten. De familie Laan is erg belangrijk geweest voor Wormerveer, en ondanks dat dit gebied voor het gevoel niet echt bij Wormerveer hoort, zorgen de fabrieken Brokking en Meneba voor een link met Wormerveer.

3.4 Groen- en waterwaarden

Veel van het groen in het plangebied is door de komst van bedrijventerrein Noorderveld niet meer aanwezig. De weilanden en de sloten zitten nu onder de vele bedrijven. Enkel om de Watering heen is er aan één zijde nog wat grasland te zien en ook waar de Watering eindigt bij de Noorddijk is om fabriek Brokking heen nog leeg groengebied te vinden. Dit groengebied is een van de laatste onbebouwde stukjes buitendijks land in de omgeving en daarom van groot belang. Het zorgt ook voor een plek op de Noorddijk van waar af de connectie met de Zaan te zien is. Dit stuk land is überhaupt een van de weinige groene plekken in deze buurt, en dat terwijl dit gebied lange tijd voornamelijk uit weilanden heeft bestaan. Achter Meneba is ook nog wat grasland samen met een sloot te vinden. Een deel van deze sloot volgt de indeling van de oude verkaveling. Dit groen is in combinatie met de oude fabriek van hoge waarde omdat het voor een prettige omgeving zorgt achter de fabriek ter hoogte van de oude kern van Meneba.

Een ander belangrijk element is de Watering. Deze is in een complete andere omgeving terecht gekomen door de aanleg van bedrijventerrein Noorderveld. Dit bedrijventerrein is rommelig aangelegd en er is te weinig rekening gehouden met de oorspronkelijke omgeving, met name de Watering. Er is te dicht op de Watering gebouwd waardoor die er verstopt tussen ligt en hierdoor veel van zijn uitstraling en waarde heeft verloren. Voornamelijk aan de oostzijde is de Watering door de bedrijven ingebouwd en komt daardoor niet goed tot zijn recht. Aan de westzijde is door middel van grasland nog wat ruimte voor de Watering overgehouden.

³⁷ <http://home.wanadoo.nl/wormerveerse.molens/menu.html>

³⁸ L.A. Ankum e.a. (red.), *De Encyclopedie van de Zaanstreek* (Wormerveer en Zaanstad: Stichting Behoud Zaanse Streekeigen en Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1991), 430

67. Het open stuk met groen en sloot achter Meneba: Foto: IvT

3.5 Gebouwde en monumentale waarden

De belangrijkste gebouwen van het plangebied zijn de fabrieken Meneba en Brokking. Deze hebben met hun opvallende voorkomen een hoge cultuurhistorische en architectuurhistorische waarde.

De fabrieken hebben een hoge cultuurhistorische waarde omdat beide een tastbaar overblijfsel zijn van het industriële verleden van dit gedeelte van Wormerveer. Ze herinneren aan de ontwikkeling van dit gebied als industriegebied, waarbij de Zaan een belangrijke functie speelt.

Ook hebben de fabrieken architectuurhistorische waarde. Beiden zijn ontworpen door bekende architecten en hebben hoge esthetische waarde. De gevels hebben goede verhoudingen en er is veel aandacht aan ornamentiek besteed. Daarnaast zorgen beide fabrieken voor bekendheid van dit gebied omdat de fabrieken zelf bij iedereen bekend zijn: het zijn 'landmarks'.

De fabrieken hebben zeldzaamheidswaarde omdat het twee van de noordelijkste fabrieken van de Zaanstreek zijn. En het zijn twee van de weinige fabrieken in de omgeving van Wormerveer die aan de westkant van de Zaan liggen. In de gehele Zaanstreek zijn er echter meerdere fabriekspanden bewaard zowel uit de beginperiode van Meneba als Brokking. Deze staan voornamelijk in Wormer. Deze fabrieken hebben overeenkomsten met Meneba en Brokking, ook qua bouwstijl. Wat dat betreft zijn de panden minder zeldzaam.

De fabrieken hebben situationele waarde vanwege deze noordelijke ligging en het idee van 'het einde van de wereld'. Meneba en Brokking liggen ten noorden van Wormerveer en zijn 'afgesloten' van Wormerveer door de Prins Clausbrug en de Ned Benedictweg. Ten noorden van de fabrieken ligt West-Knollendam. Zo liggen de fabrieken op de overgang van de stad naar het landschap met het verstedelijkte Zaanstad ten zuiden van het plangebied en het dorp West-Knollendam ten noorden. Dit is voornamelijk bij Brokking te zien waar meer zichtlijnen aanwezig zijn door de openheid van het landschap. De twee lege stukken buitendijks gebied naast Brokking en de Watering helpen daaraan mee.

Tevens hebben de fabrieken ensemblewaarde. De bouwdelen binnen de fabrieken vormen een mooi geheel en ook de twee fabrieken samen vormen een goed ensemble. Samen tonen ze verschillende momenten in het bestaan van Wessanen & Laan en verschillende momenten in de architectuur.

Meneba

Meneba heeft ten eerste architectuurhistorische waarde vanwege de aanwezigheid van de oude kern van de Meneba fabriek, de kern van De Vlijt uit 1898. Hierbij is prachtig de Overgangsarchitectuur van de eind negentiende en begin twintigste eeuw te zien. Bij deze oude kern zijn de muren dragende bakstenen muren wat bijvoorbeeld te zien is aan de segmentboogvensters en spaarbogen. Ook zijn er verwijzingen naar het

Classicisme (voornamelijk kroonlijsten), Romaanse of Gotische architectuur (de kantelen) en de Hollandsche Renaissance. De watertoren is hierbij een opvallend element en een herkenningspunt.³⁹

Bij Meneba is ook erg mooi de overgang te zien naar een strakkere stijl in de jaren dertig van de twintigste eeuw. De meelzaksilo is hier een mooi voorbeeld van. Bij dit gebouw zijn de muren niet meer dragend en is er sprake van betonskeletbouw, ingevuld met baksteen. Dit is te zien aan de vensterstroken die hierdoor mogelijk zijn. Ook de volgende stap is bij Meneba te zien: geheel betonnen silo's, soms bedekt met golfplaten. Silo Rusland was een van de eerste gewapend betonnen silo's in Nederland, en zeker van Wormerveer.⁴⁰ Deze silo's hebben vrijwel geen decoratie, maar zijn bijzonder door hun grootsheid en hun strakke uiterlijk. De silo's zijn een herkenningspunt. Voornamelijk silo Amerika is een opvallend gebouw door zijn locatie: het zuidelijkste gebouw van Meneba. Deze silo is het eerste wat je ziet vanaf Wormerveer, en valt op door de grootte, zijn opvallende vorm en zijn witte kleur.

Meneba heeft ensemblewaarde vanwege de opbouw van de fabriek met de verschillende bouwdelen uit diverse tijden. Hierdoor is de ontwikkeling door de tijd heen van zowel de technische kant (betonskeletbouw) als de architectuur (strakkere stijl) goed te zien is. Het mooie is ook dat deze twee ontwikkelingen samen gingen: door de technische ontwikkeling was de strakkere stijl mogelijk. Het nadeel hieraan is dat de fabriek weinig meer van zijn originele hoofdvorm heeft behouden en een rommelig geheel is geworden met verschillende stijlen, hoogtes en aanbouwen. Dit maakt het Meneba-complex echter wel tot een uniek complex met een gegroeide structuur waarin de verschillende ontwikkelingen terug te zien zijn. Zo toont dit complex de ontwikkelingsgeschiedenis van de Meneba fabriek en industrieel bouwen in het algemeen.

De fabriek is gaaf/herkenbaar. Vooral de oude kern is nog zeer gaaf en herkenbaar, maar ook het gehele complex waarbij de verschillende bouwstijlen en stijlen te zien zijn, zijn herkenbaar.

Brokking

De Brokking fabriek heeft architectuurhistorische waarde omdat de oude Pijl in zijn voor die tijd moderne stijl nog aanwezig is. De latere aanbouwen zijn grotendeels in dezelfde stijl gebouwd als de reeds aanwezige gebouwen. Het formaat van dit complex en de eenheid in stijl maken dit een redelijk compact geheel. De strakke stijl, afgewisseld met wat versieringen en de geruite raampjes zorgen voor een statige industriële, maar toch gemoedelijke uitstraling. Daarbij zorgt de speling in de hoogte van de gebouwen voor een interessante afwisseling in het complex. Voornamelijk de grote, witte silo aan de noordkant van de fabriek met in grote letters 'Brokking' erop, is een herkenningspunt.

De fabriek is gaaf/herkenbaar in hoofdvorm en heeft veel van zijn originele hoofdvorm behouden. Brokking bestaat nog compleet uit de oude Pijl van 1930, waar door de tijd heen enkel is bijgebouwd. Er is sinds de bouw niet gesloopt. Ook de detaillering is grotendeels behouden.

Brokking heeft grote situationele waarde door zijn ligging in het open noorden van het plangebied. De lege ruimtes aan beide zijden van het complex geven de fabriek meerwaarde doordat de fabriek zo extra afsteekt tegen zijn omgeving en het geeft mogelijkheden voor het gebruik van deze fabriek.

³⁹ Mogelijk zijn er gebouwen van het historische complex bedekt met kunststof-isolatie waardoor deze gebouwen niet meer herkenbaar zijn en de status van industrieel monument verstopt wordt.

⁴⁰ J. Schipper; M. Huig, *Van Wind naar Stoom. Een eeuw industriecultuur in de Zaanstreek* (Zaandijk: Stichting Uitgeverij Zaanse Erfgoed; Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 2008), 117

4 Aanbevelingen bij toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen

In dit hoofdstuk komen de aanbevelingen en richtlijnen aan de orde die kunnen worden gehanteerd bij het plannen en uitvoeren van ingrepen in het plangebied Noordzaan. Deze aanbevelingen zijn afgeleid uit de cultuurhistorische analyse en waardering van het plangebied, zoals die in de vorige hoofdstukken aan de orde zijn gekomen. De richtlijnen zullen onderdeel uitmaken van de vast te stellen ontwikkelingsvisie voor dit gebied. Het is van belang dat de waarden die in deze analyse zijn benoemd niet alleen in de initiatieffase op de agenda staan, maar dat ze ook in de verdere planvorming worden geborgd. Het hanteren van het volgende toetsingkader is een instrument om deze borging van cultuurhistorische waarden te realiseren.

4.1 Archeologische waarden

In vrijwel het gehele plangebied kunnen resten uit de middeleeuwse en postmiddeleeuwse tijd worden verwacht, waarmee rekening gehouden dient te worden bij toekomstige bouwactiviteiten. Mogelijk zijn er zelfs sporen van vóór de ontginning in de middeleeuwse tijd te vinden. Het gaat hierbij om zeer incidentele, maar zeer belangrijke vondsten zoals scherven of mogelijk zelfs sporen van tijdelijke bewoning uit de IJzertijd, de Romeinse Tijd en de Vroege Middeleeuwen. De middeleeuwse resten kunnen bestaan uit scherven, (resten van) terpen of funderingen van ontginningsboerderijen. Deze kunnen op elke willekeurige plek gevonden worden, waarbij speciale aandacht uitgaat naar de Noorddijk van de twaalfde of dertiende eeuw. Deze dijk kan door vondsten mogelijk preciezer gedateerd worden. Verder kunnen er resten van incidentele bewoning vanaf de vijftiende of zestiende eeuw gevonden worden langs de Noorddijk. Ook is er de kans op resten van windmolens van de eind zestiende, begin zeventiende eeuw. Van deze molens is voor een groot deel bekend waar ze gestaan hebben, al moet niet uitgesloten worden dat er nog molens hebben gestaan waar wij het bestaan niet van weten. Bij de dijk kunnen er nog sporen van oude (spui)sluisjes gevonden worden en bij de sloten afval wat in het plangebied is gestort vanuit Wormerveer om de slootkanten te verstevigen.

Hierbij moet opgemerkt worden dat op plaatsen met diepgaande bodemverstoringen uit de negentiende en twintigste eeuw de kans op het aantreffen van archeologische vindplaatsen bijzonder klein is.

De vernieuwde Monumentenwet 1988 en de daaruit voortvloeiende Archeologienota Zaanstad 2009 stelt het uitvoeren van archeologisch onderzoek voorafgaand aan bepaalde bouwwerkzaamheden in bepaalde gebieden verplicht. Bij graafwerkzaamheden in het plangebied Noordzaan moet dan ook rekening worden gehouden (zowel in tijd als in de begroting) met archeologisch onderzoek.

4.2 Stedenbouw

Door het in de eenentwintigste eeuw aangelegde bedrijventerrein Noorderveld in dit gebied is het plangebied al redelijk volgebouwd. Hierbij is weinig rekening is gehouden met de ontginningsstructuur en deze is daardoor grotendeels verdwenen. Het waterrijke slagenlandschap is door het dempen van de sloten niet meer aanwezig. De structuren die nu nog naar de ontginningsperiode en de originele verkaveling verwijzen zijn de Noorddijk met aangrenzende sloot en de Watering. Deze structuren zijn van hoge lokale waarden en moeten beschermd worden.

Ook de stukken land van het plangebied die nog redelijk open zijn krijgen een hoge prioriteit, zoals het open buitendijkse stuk land naast Brokking. Dit soort open stukken herinneren nog aan het open landschap wat hier aanwezig was en geeft het plangebied een meerwaarde. En tevens wordt hierdoor de relatie met de Zaan weergegeven.

De bereikbaarheid van het gebied is in het verleden al een stuk verbeterd door de aanleg van de Ned Benedictweg (N514) en de Provinciale weg (N246). Vanuit het zuiden is zowel het oostelijke als het westelijke deel van Noorderveld en de Noorddijk goed te bereiken door middel via deze wegen en de Noorddijk onder de Prins Clausbrug door. Vanuit het oosten, over de Zaan heen, is het plangebied te bereiken door de Prins Clausbrug. Vanuit het noorden is voornamelijk het bedrijventerrein moeilijk bereikbaar. Enkel een fietspad

loopt via een bruggetje vanaf de Noorddijk naar het westelijke deel van bedrijventerrein Noorderveld. Met de auto moet bijna de gehele Noorddijk afgereden worden tot net voor Meneba. En dan scheidt de Watering alsnog de twee bedrijventerreinen (het oostelijke en westelijke deel) van elkaar. Bij toekomstige plannen is het wenselijk om beter naar deze bereikbaarheid te kijken, zeker ook met het oog op de herbestemming van de twee fabrieken. Hierbij is het erg belangrijk dat de structuur van de Noorddijk met de naastgelegen sloot en de Watering niet aangetast worden, bijvoorbeeld door een brug over de Watering aan te leggen, vanwege de hoge cultuurhistorische waarden van deze structuren.

68. Bereikbaarheid van het plangebied

4.3 Relatie met de Zaan

De Zaan heeft een grote rol gespeeld bij de geschiedenis van het Noordzaan gebied. De ontginning heeft vanuit de Zaan plaatsgevonden en de verkaveling met de Watering en de Noorddijk zijn hieruit voortgekomen. Vervolgens hebben er vele molens aan de Zaan gestaan, waarbij de Zaan voor de aan- en afvoer van producten zorgde. Daarna is men in de Noordzaan van wind op stoom overgestapt en zijn de molens geleidelijk door fabrieken vervangen. Door deze grote invloed van de Zaan op het gebied is het belangrijk om de relatie met de Zaan te tonen. Dit betekent niet direct dat de Zaan te zien moet zijn. Vanuit de Noorddijk is de Zaan op vele plekken niet te zien door de buitendijkse bebouwing. De twee fabrieken, en voornamelijk Meneba, ontnemen een groot deel van het zicht. Maar deze buitendijkse bebouwing toont juist de relatie met de Zaan. De locatie van de fabrieken aan de Zaan vertelt het verhaal van de ontwikkeling van dit gebied als industrie en de rol die de Zaan daarbij speelde. De molens en fabrieken bevonden zich buitendijks omdat ze de Zaan als transportmiddel nodig hadden. Het is opvallend dat de bedrijven van bedrijventerrein Noorderveld zich voornamelijk aan de andere kant (ten westen) van de Noorddijk bevinden en de Zaan voor hen geen rol meer speelt. Deze relatie van industrie en de Zaan is voornamelijk typisch voor het zuidelijke deel van de Noordzaan. Op de molenkaart is te zien dat in het zuidelijke deel meer molens stonden, en dus meer buitendijkse bebouwing, dan het noordelijke deel. Deze indeling is door de jaren heen behouden. In het zuidelijke deel zullen zichtlijnen richting de Zaan minder voorkomen en minder van belang zijn.

4.4 Openheid en groen van het gebied

Het Noordzaan gebied was lange tijd een veenpolder met eilanden en sloten waar vrijwel niets stond, los van wat boerderijen en de buitendijkse bebouwing aan de Zaan. Nadat de grond door ontginningen is verlaagd, is er enkel nog langs de Noorddijk bebouwing geweest. Zoals hierboven is vastgesteld, was het noordelijke deel van het plangebied opener dan het zuidelijke deel. Dit noordelijke gebied, dat ongeveer net onder Brokking begint, kan als overgangsgebied tussen het verstedelijkte zuiden en het landelijke noorden (met West-Knollendam als dorp) worden gezien. Voor dit deel van het plangebied is het belangrijk om de openheid die er nog is te behouden. Helaas heeft bedrijventerrein Noorderveld al veel van de openheid weggenomen, wat niet meer terug te brengen is. De weinige plekken waar deze openheid er nog wel is, zijn derhalve zeer bijzonder en een grote kwaliteit en moeten daarom gekoesterd worden. Bij Brokking bevindt zich het grootste open buitendijkse gebied waar niet enkel de Zaan te zien is, maar ook het open landschap aan de overkant. Dit gevoel van openheid wordt versterkt door de openheid van de Watering aan de andere kant van de Noorddijk. Het is zeer aan te bevelen om deze openheid te behouden en waar kan bij wijzigingen deze openheid te versterken.

Deze openheid gaat samen met het groen in het gebied wat voornamelijk uit grasland bestaat. Het is belangrijk om het bestaande groen te behouden. Naast Brokking en tevens achter Meneba: grasland met wat bomen en een sloot. Als Meneba eventueel leeg zal komen te staan, zorgt dit groen en de openheid die erdoor gecreëerd wordt, ondanks dat het maar weinig is, voor een toegevoegde waarde van het gebied. Ook de bomen bij de ingang van Meneba vanuit het zuiden zijn een mooie toevoeging aan deze kant van het plangebied.

Het onderhoud van het openbaar groen in het plangebied moet wel verbeterd worden. Zeker bij het stuk buitendijks land onder Brokking, zodat de openheid versterkt wordt.

4.5 Recreatie

Het verbeteren van voorzieningen voor recreanten in Noordzaan kan dit gebied meer openstellen voor recreatie. Ondanks dat het een prachtig gebied is om in te verblijven, zijn er nergens plekken waar dat mogelijk wordt gemaakt. De Noorddijk, voornamelijk in het noordelijke deel van het plangebied, de open buitendijkse stukken land en de Watering zijn aantrekkelijk voor recreatie. Daarom is het erg belangrijk om deze te behouden. Het uitzicht vanaf de Noorddijk op de Zaan en het open landschap aan de overkant met natuurgebied Wormer- en Jisperveld en de Schaalsmeerpolder maken dit gebied nog geschikter om te bezoeken. Bij deze openbare ruimte is er geen duidelijke plek voor bezoekers en recreanten om even te verblijven. Enkel de plaatsing van wat zitplekken of informatieborden over het gebied zou al veel verschil maken. Deze borden zouden bijvoorbeeld wat informatie over de molens of de industrie in het gebied kunnen geven. Ook kan een betere verbinding met eiland Bloemendaal dit een aantrekkelijker gebied voor recreatie maken. Op het eiland kunnen dan wat voorzieningen voor bezoekers of recreanten komen. Een oversteek naar de overkant van de Zaan kan de recreatie in het plangebied ook een stimulans geven, omdat hierdoor het natuurgebied bereikt kan worden. Mogelijk kan er een pontje of een andere vorm van waterverkeer ingezet worden. Er moet wel op gelet worden dat het Noordzaan gebied niet te vol raakt met voorzieningen. De openheid die er nog aanwezig is zal voorop moeten komen te staan, met wat voorzieningen voor de mensen die hiervan willen genieten.

Deze recreatieve functie van het gebied zou mogelijk versterkt kunnen worden door de keuze van de herbestemming van de fabrieken, en voornamelijk Brokking.

4.6 Verbinding met Wormerveer

De grote invloed van de familie Laan in dit gebied door middel van Wessanen & Laan koppelt dit gebied aan Wormerveer. De familie Laan is een ondernemersgeslacht met grote economische en maatschappelijke invloed in Wormerveer in de achttiende, vooral de negentiende, en het begin van de twintigste eeuw.⁴¹ De familie Laan en de werknemers van de molens en de fabrieken woonden voor een groot deel in Wormerveer.

⁴¹ L.A. Ankum e.a. (red.), *De Encyclopedie van de Zaanstreek* (Wormerveer en Zaanstad: Stichting Behoud Zaans Streekeigen en Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1991), 430

De monumentale woningen van de familie Laan en de arbeiderswoningen in Wormerveer zijn hier nog het bewijs van. Men woonde in de lintbebouwing van Wormerveer en werkte in het Noordzaan gebied of aan de overkant van de Zaan bij de huidige Wormerwand. Deze koppeling tussen het plangebied en Wormerveer is tegenwoordig verminderd door de aanleg van de Prins Clausbrug en de Ned Benedictweg, die beide delen van Wormerveer van elkaar scheiden. Het is aan te bevelen om bij toekomstige ruimtelijke wijzigingen te proberen om de afscheiding tussen Wormerveer en het plangebied te verminderen of op een andere manier de relatie te versterken. Deze scheiding zou verminderd kunnen worden door meer verwijzingen naar de 'andere zijde' in zowel Wormerveer als de Noordzaan. Hierbij kan gedacht worden aan verwijzende straatnamen of informatieborden.

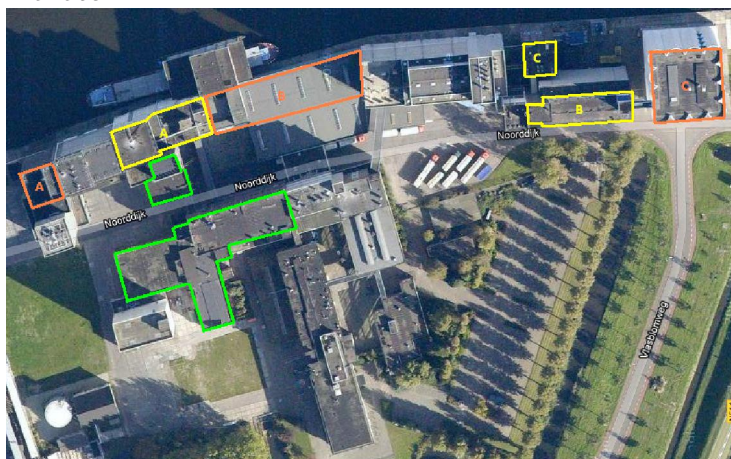
Een andere mogelijkheid is het aanpassen van datgene wat qua zicht de scheiding veroorzaakt: de weg en de brug. Op dit moment is de Prins Clausbrug een groot 'obstakel' om het plangebied binnen te gaan en zorgt voor een mentale afscheiding tussen Wormerveer en het plangebied. De entree vanuit het zuiden, vanuit Wormerveer het plangebied in, zou bij toekomstige ontwikkelingen een betere uitstraling kunnen krijgen. En zou opener gemaakt moeten worden. Ook de Noorddijk erachter zou wat aantrekkelijker gemaakt kunnen worden, bijvoorbeeld door het plaatsen van bomen of ander groen.

4.7 Monumentale bebouwing

De fabrieken zijn de belangrijkste monumentale bebouwing in het plangebied. Los van een aantal oudere woningen en schuurtjes, is de rest van het gebied voornamelijk nieuwbouw. Deze oudere woningen kan nog naar gekeken worden, maar zijn geen prioriteit in het gebied. Wellicht zit er wat interessants bij, echter na een eerste aanblik lijkt het van niet.

Brokking staat al sinds 2000 leeg. Meneba staat grotendeels leeg en zal mogelijk in de nabije toekomst volledig leeg komen te staan. Er zal gekeken moeten worden naar herbestemming, waarbij opnieuw in gebruik nemen als fabriek moeilijk wordt. De fabrieken dienen dus te veranderen zodat er een nieuwe functie in kan komen. En er zal gekeken moeten worden welke functie het beste past bij de desbetreffende fabriek, bij het plangebied en voor de gehele Zaanstreek. Brokking heeft hierbij de prioriteit omdat die al lange tijd leegstaat. Gezien de intrinsieke waarden die de fabrieken bezitten, hun belang voor het gebied en de cultuurhistorie die ze uitdragen, zijn ze van grote belang voor de Noordzaan. De fabrieken zijn herkenningspunten van de Noordzaan. Gehele sloop van de fabrieken wordt daarom sterk afgeraden.

Meneba

69. Meneba.

Groen = de topstukken met hoge monumentwaarde, de oudste kern: De Vlijt en de nieuwe Vlijt met ketelhuis en machinekamer. Geel = stukken met positieve monumentwaarde, vanwege: a. vroege toevoegingen met typische jaren '30 bouwstijl; b. de oudste volledig betonnen silo die er nog staat en herkenbaar vanwege zijn omvang; c. kansrijk vanwege: het kleine formaat en de architectuur van bouwbedrijf Kakes

Oranje = stukken met mogelijke positieve monumentwaarde, vanwege: a. zijn makkelijke vorm voor herbestemming en redelijke ouderdom; b. de mogelijkheid dat pakhuis Het Nieuwe Polen nog onder de golfplaten zit; c. de grote silo valt op en zorgt voor de herkenbaarheid van het complex, zeker vanuit het zuiden (Wormerveer)

De stukken die niet aangegeven zijn zouden nog verder uitgezocht kunnen worden. Waarschijnlijk hebben de meeste een indifferente monumentwaarde.

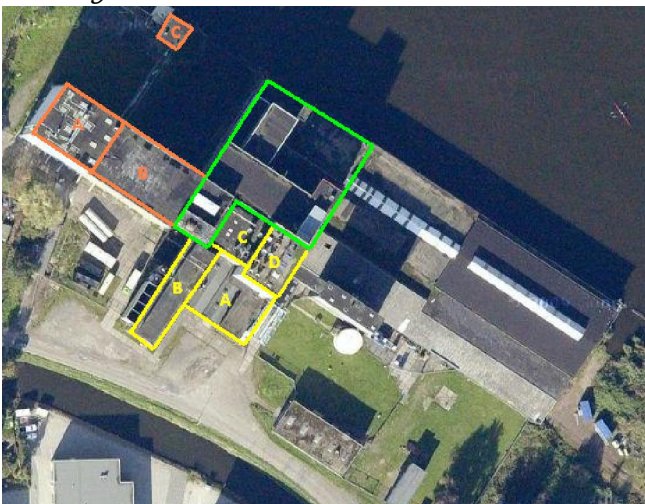
Meneba heeft verschillende kwaliteiten die belangrijk zijn om te behouden en in acht genomen moeten worden bij de keuze van herbestemming. Uit de afbeelding hierboven blijkt welke delen van de fabriek belangrijk genoeg gevonden worden om een hoge (groen) of een positieve monumentwaarde (geel en oranje) te hebben. De stukken met een hoge monumentwaarde zijn van cruciaal belang voor de structuur en betekenis van de fabriek en het gebied. De oude kern met de toren is een herkenningspunt van de fabriek en toont de beginperiode van De Vlijt (en De Tijd) in de eind negentiende/begin twintigste eeuw, waarbij de architecten gekozen hebben voor de Overgangsarchitectuur die populair was bij industriële gebouwen in die tijd. Bij deze stukken is een sterke aanbeveling tot behoud van toepassing waarbij het karakter en de beleving behouden of zelfs versterkt moeten worden.

Niet alleen deze oude kern is van belang bij Meneba. Meneba is juist bijzonder om zijn gegroeide structuur, waarbij veranderingen in architectuur en bouwmogelijkheden te zien zijn. Dit maakt het moeilijk om te beslissen welke van mindere waarde zijn en mogelijk gesloopt kunnen worden, omdat alle delen bij elkaar het verhaal vertellen van deze veranderingen. Toch zijn er een aantal stukken die eruit springen, deze zijn met geel aangegeven. De meelzaksilo (A) toont overgang in architectuur en de eerste vorm van betonskeletbouw. De Koreenaar (B) is de oudste nog aanwezige silo van het complex en toont de overgang naar gewapend beton silo's. Het voorreinigingsgebouw (c) is in esthetisch opzicht en qua locatie een bijzonder object. Daarbij is dit gebouw het enige bekende object bij Meneba wat door de firma J. Kakes ontworpen is, dezelfde architecten die De Pijl ontworpen hebben. De stukken met positieve monumentwaarden zijn van belang voor de structuur en de betekenis van de fabriek en het gebied. Bij deze stukken is een streven naar behoud van toepassing waarbij aanpassingen mogelijk zijn, zolang de monumentale waarden zoveel mogelijk behouden blijven of worden versterkt.

In de Zaanstreek zijn meerdere fabrieken uit deze periode en in deze architectuur overgebleven, maar deze locatie in het noorden en aan de westkant van de Zaan is bijzonder. Wessanen & Laan heeft veel voor het plangebied en Wormerveer betekent. Vanwege de grootte en rommeligheid van het complex is behoud van het gehele complex en de huidige vorm minder cruciaal. De bijzondere ontwikkeling van het complex zal gedeeltelijk verloren gaan bij de sloop, maar door een juiste selectie van de gebouwen kan de ontwikkeling toch nog getoond worden. Om een wat compactere hoofdvorm te creëren zou gekozen kunnen worden voor (een van) de twee concentraties van gebouwen die bij Meneba te zien is. De meeste gebouwen met monumentwaarde liggen in het noorden bij elkaar. Deze concentratie staat hoog gewaardeerd door de gebouwen zelf met de oude kern, de ontwikkeling die er te zien is met de twee bloemsilo's en de ligging van de gebouwen bij elkaar. Een tweede concentratie is te zien bij silo de Koreenaar en Amerika. Deze concentratie heeft gebouwen met een mindere monumentale waarde, maar moet zeker ook in acht genomen worden bij de herbestemming van deze fabriek.

Het is zeer aan te bevelen om bij toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen en de herbestemming van Meneba te proberen deze kernen, en zeker de noordelijkste kern met de oude en nieuwe vlijt, en monumentale gebouwen te bewaren. Als dit niet in acht wordt genomen bij de herbestemming zal mogelijk aanwijzing als gemeentelijk monument noodzakelijk zijn.

Brokking

70. Brokking.

Groen = de topstukken met hoge monumentwaarde, de oudste kern. De Pijl uit 1930.

Geel = stukken met positieve monumentwaarde, vanwege: het interessante geheel wat hieruit ontstaat met verspringende hoogtes; a. vroege toevoegingen die het geheel uitstraling geven; b. in dezelfde stijl en past binnen het compacte geheel, zorgt voor een statige uitstraling; c. in dezelfde stijl en past binnen het compacte geheel; d. onder de verhoging zit een deel van de eerste uitbouw in 1938.

Oranje = stukken met mogelijke positieve monumentwaarde, vanwege: a en b. de grote silo's vallen op en zorgen voor de herkenbaarheid van het complex; a. staat met grote letters 'Brokking' op, is herkenningspunt; c. het kleine formaat en zijn ligging aan het water.

Bij Brokking is de gaafheid van de gehele hoofdvorm en de wisselwerking van dit complex met zijn omgeving datgene wat deze fabriek interessant maakt en het waard maakt om te behouden. Brokking heeft het voordeel dat het redelijk compact is, zeker de oudere kern (groen en geel), en in een gunstige omgeving staat. Door zijn compactheid is de fabriek makkelijker te herbestemmen en zorgt dat de fabriek overkomt als één geheel. Brokking kan niet los gezien worden van zijn omgeving. De leeg liggende stukken land aan beide zijden van de fabriek behoren tot zijn terrein. En het uitzicht vanuit die plekken en vanuit de fabriek over zijn omgeving is erg bijzonder. Het is aan te raden om bij de herbestemming van Brokking de recreatie van het gebied in de beschouwing mee te nemen.

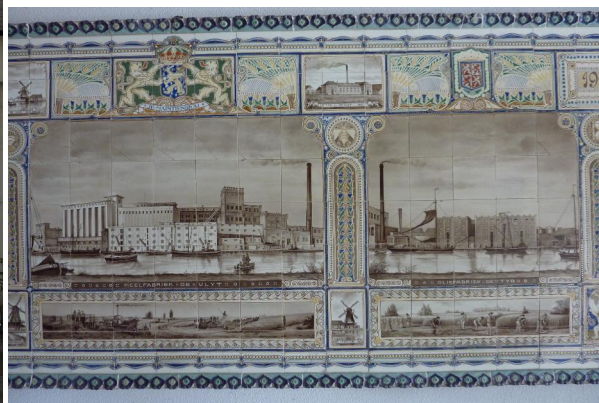
Het is zeer aan te bevelen om bij toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen en de herbestemming van Brokking te proberen om de kern van de fabriek als ensemble te bewaren. Als dit niet in acht wordt genomen bij de herbestemming is het een goede optie om Brokking als beeldbepalend pand in het bestemmingsplan op te nemen. Hierdoor zal het behoud van de hoofdvorm worden nagestreefd, datgene wat een van de belangrijkste kenmerken van Brokking is.

5 Aanbevelingen voor verder onderzoek

In deze cultuurhistorische analyse is voornamelijk gekeken naar de ontwikkeling van het gebied zelf door de ontginningen en de daardoor aanwezige Watering en Noorddijk, en naar de ontwikkeling van de Noordzaan als industrie gebied met molens en fabrieken. De weinige bewoning die in dit gebied aanwezig was is daardoor wat minder uitgewerkt. Waarschijnlijk zijn de huizen die er staan niet erg oud en niet van grote waarde, maar dat kan met dit onderzoek nog niet uitgesloten worden. Bij Noorddijk 53 staat bijvoorbeeld achterin het erf een gebouw wat mogelijk oud zou kunnen zijn. Een nadere bouwhistorische inventarisatie van een aantal panden aan de Noorddijk zou daar meer uitsluitsel over kunnen geven.

Eiland Bloemendaal viel bij deze cultuurhistorische verkenning naast het plangebied. Toch is het eiland van belang bij de invulling van het plangebied. Het is een intrigerend eiland waar mogelijk nog onderzoek naar gedaan kan worden.

Een nader (bouwhistorisch) onderzoek naar de fabrieken Brokking en Meneba is wenselijk. Er is bij deze cultuurhistorische analyse wel een begin gemaakt met het bekijken van de verschillende gebouwen en stijlen binnen de fabrieken, maar dit is nog niet compleet. Een nader onderzoek kan bekijken in welke staat de fabrieken verkeren en kan bepalen of het nodig en inderdaad wenselijk is om middelen in te zetten die ervoor zorgen dat de fabrieken bewaard worden. Middelen om hiervoor te zorgen zijn het aanwijzen van de fabrieken als gemeentelijk monument of beeldbepalend pand. Voornamelijk de kern van Meneba is van zo een grote waarde en betekenis dat dit als gemeentelijk monument aangewezen zou kunnen worden. Voor het behoud van Brokking is aanwijzing ervan als beeldbepalend pand waarschijnlijk voldoende.

71 en 72. Mogelijkheden voor verder onderzoek. Links: het schuurtje achter andere bebouwing bij Noorddijk 53. Rechts: mogelijk interessant interieur bij fabriek Meneba; Foto's: IvT

Bronnen

- E. van der Kleij, *Architectuur en stedenbouw in Noord-Holland 1850-1940* (Zwolle: Waanders, 1993)
- R. Laan, *Wessanen's Koninklijke Fabrieken 1765-1940* (Wormerveer, 1940) (GAZ: 4C18)
- W. Wennekes, *Eeuwenoud: de lange levens van zeven Nederlandse bedrijven: Van Eeghen, Wessanen, Van Lanschot, Bols, Douwe Egberts/Van Nelle, Mees & Hope, Scholten/Linde* (Amsterdam: Thomas Rap, 1989), 45-62
- C. Kingma, 'Wessanen had ook een meelfabriek' (Oktober 2005) Vereniging Zaans Erfgoed; http://www.zaans-industrieel-erfgoed.nl/index.html?pages_4/meelfabriek_vrede_wessanen.html&main_frame
- J. van der Laan; C. van Sijl; L. de Smet, *Pie Rapportenreeks 22. Industrielandenschap de Zaan* (Zeist: Stichting Projectenbureau Industrieel Erfgoed, 1995)
- GAZ BF 261 'De Hollandsche Steden'
- GAZ Brochure 10.886. 'Hoe fabriek 'De Pijl' na veel narigheid "De Ster" werd.'
- L.A. Ankum e.a. (red.), *De Encyclopedie van de Zaanstreek* (Wormerveer en Zaanstad: Stichting Behoud Zaans Streekeigen en Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1991)
- M.A. Verkade, *Den derden Dach. Ontstaan en ontwikkeling van de polder Westzaan* (Alkmaar: Uitgave Waterschap Het Lange Rond, 1982), 11-24
- *Pakhuisboek Van de Zaanstreek* (Amsterdam: Vereniging van ter Amsterdamsche Beurze vertegenwoordigde Brand-Assuradeuren, 1910)
- S. de Jong; J. Schipper, *Gebouwd in de Zaanstreek* (Zaandam: 'Vereniging 'Vrienden van het Zaanse Huis'; Wormerveer: Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1987), 178-181
- J. Schipper; M. Huig, *Van Wind naar Stoom. Een eeuw industriecultuur in de Zaanstreek* (Zaandijk: Stichting Uitgeverij Zaans Erfgoed; Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 2008)
- P. Boorsma, *Duizend Zaanse Molens* (Wormerveer: Meyer, 1950), 173-176
- J.P. Woudt, 'Wind en sloten. Basis voor bloei' (*Zaans Erfgoed* jrg. 1 2002/2003, nr. 4 april 2003, p. 27)
- J. Aafjes, 'Onderneming regelde zelf vervoer over water. Schippers van Wessanen & Laan' (*Zaans Erfgoed* jrg. 3 2004/2005, nr. 12 maart 2005, p. 26-27)
- Z-database

Archief

GAZ: Gemeentearchief Zaanstad

Bijlagen

Bijlage I: Geschiedenis Wessanen & Laan

Wessanen & Laan is een van de grootste ondernemingen in Nederland en gaat tegenwoordig onder de naam Koninklijke Wessanen N.V. Wessanen & Laan. Het is van oorsprong een volledig Zaanse bedrijf en is een van de bedrijven ontstaan door activiteiten van de familie Laan. Wessanen & Laan start in de tijd dat de Zaanstreek zich, door de nabijheid van wereldhaven Amsterdam en de aanwezigheid van mensen met ondernemingsgeest, al had ontwikkeld tot een van de belangrijkste Nederlandse 'trafiëk' gebieden.⁴² Wessanen & Laan wordt in 1765 opgericht wanneer Dirk Laan en kaashandelaar Adriaan Wessanen een compagnonschap aangaan. Het begint als een handelsonderneming in mosterd-, kanarie- en andere zaden.

De eerste stap op het industriële pad wordt gezet met de aanschaf van mosterd- en poedermolens De Tuinman (in Wormerveer) tegen het einde van de achttiende eeuw. Vanaf 1839 gaat, onder leiding van de toenmalige directeuren Jan en Adriaan Laan, de onderneming zich steeds meer op industrieel terrein bewegen en zich op productie richten. Er worden windmolens aangekocht te Wormerveer en Wormer:

1839: oliemolen *Het Fortuin* (Wormer);

1841: pelmolen *De Jonge Prinses* (Oostzaandam);

1842: oliemolen *De (Groene) Boer* (Wormerveer; Weer verkocht in 1843);

1843: oliemolen *De Bonte Kraai* (Wormerveer);

1843: oliemolen *De Bezem* (Wormerveer);

1844: oliemolen *De Witte Bijl* (Wormerveer);

1845: oliemolen *De Boerin* (Wormerveer);

1852: oliemolen *De Hoop* (Wormer).

Binnen vijftien jaar wordt een flinke olie-onderneming opgezet met zes molens en er wordt een begin gemaakt met de pellerij. Ondertussen worden er verschillende pakhuizen gebouwd: in 1845 De Rooduit, De Moriaan, Dantzig en Schepel, in 1851 Alkmaar en in 1857 Eendracht. Allen staan buiten het plangebied. Zo worden de handelsgoederen uitgebreid: naast de oorspronkelijke handel in oliehoudende zaden, gaan ze nu ook in gort (uit de pelmolens), olie en veekoeken (uit de oliemolens), kaas, rijst en granen handelen.

Jan Laan gaat verder op deze weg van uitbreiding en vernieuwing en in 1857 wordt het besluit genomen om stoomkracht te gaan toepassen. Op de plaats van molen De Witte Bijl aan de Noorddijk wordt stoomoliefabriek De Tijd gebouwd. De inrichting van de fabriek lijkt in eerste instantie erg op dat van een molen en het vermogen scheelt ook nog niet veel (20 PK, terwijl een windmolen gemiddeld 16 PK kan leveren). Ruim drie jaar later bouwt Jan Laan naast De Tijd stoommeelfabriek De Vlijt, die in januari 1861 in gebruik komt. Wessanen was met deze fabrieken (zeker naar Zaanse begrippen) een van de ondernemingen die vroeg van wind- op stoomkracht overstapten. De enige andere stoomoliefabriek op dat moment in de Zaanstreek was De Liefde van Prins en in heel Nederland was er nog één andere: Noury en Van der Lande in Deventer.

In eerste instantie bestaan deze fabrieken samen met de verschillende molens die Wessanen & Laan bezit. Het bedrijf bestaat in 1865 uit vijf windolliemolens, een stoomoliefabriek, een stoommeelfabriek en drie rijstpelmolens. In 1872 wordt stoomrijstpellerij De Unie aan de Veerdijk gebouwd. Dit is de eerste stoempellerij van de omgeving en neemt een overheersende plaats in de Nederlandse rijstindustrie in. Het is aanleiding voor het afstoten van de pelmolens: hun eigen molen De Jonge Prinses en twee gehuurde molens. Definitief einde voor het gebruik van windkracht is wanneer in 1904 oliemolen Het Fortuin wordt verkocht. De ontwikkeling van molens naar industrie in de negentiende eeuw is een overgang die vaak plaatsvindt, zeker in de Zaanstreek.

Aan het begin van de twintigste eeuw groeit Wessanen & Laan tot grote omvang en richt zich steeds meer op de internationale markt. Hierbij is constante modernisering nodig om met de felle onderlinge concurrentie mee te komen. In 1875 is er bijvoorbeeld een nieuwe stoommachine nodig, van 140 PK. Door de combinatie

⁴² Trafiëk: een veredeling bedrijf waar grondstoffen tot eindproduct worden gemaakt. Houtzagerijen, zoutziederijen en zeepziederijen; W. Wennekes, *Feeuwenoud: de lange levens van zeven Nederlandse bedrijven: Van Eeghen, Wessanen, Van Lanschot, Bols, Douwe Egberts/Van Nelle, Mees & Hope, Scholten/Linde* (Amsterdam: Thomas Rap, 1989), 45-62

van een nieuwe krachtbron met de oude maalmethode, de vlakmalerij, kan het nog niet verbeterd worden, terwijl ondertussen wel behoefte aan verbetering is omdat de kwaliteit van het eindproduct nog steeds te wensen over laat. De fabrikanten worden zo gestimuleerd tot wetenschappelijk en technisch onderzoek. Men begint het pel- en maalproces wetenschappelijk te bestuderen en gaat vanaf 1878 experimenteren met nieuwe methoden. In 1889 wordt de oude steenmolen weggedaan en vervangen door een hoogmolen. Kleine bedrijven, die de verouderde technologie van de vlakmaalterij gebruiken, kunnen niet meekomen.

In 1912 brengt Wessanen voor het eerst een consumentenproduct op de markt: havermout. Dit wordt later gevolgd door margarine (1920-1929) en cacao (1920). In 1913 krijgt Wessanen & Laan de titel Koninklijke toegewezen en de naam wordt veranderd in Koninklijke Fabrieken voorheen Wessanen & Laan. In 1916 wordt dit weer gewijzigd in het makkelijkere: Wessanen's Koninklijke Fabrieken.⁴³

In de eerste Wereldoorlog hebben de fabrieken het moeilijk. Door gebrek aan grondstoffen kan de oliefabriek bijvoorbeeld slechts op halve kracht draaien. En na de oorlog duurt het langer dan gedacht voordat het internationale handelsverkeer enigszins is genormaliseerd. In deze periode, in 1920, wordt margarinefabriek Londen aan de Noorddijk tussen oliefabriek De Tijd en molenschuur De Bezem gebouwd. In 1941 wordt de fabriek echter al door brand verwoest en niet opnieuw opgebouwd. In deze periode worden meerdere fabrieken aan Wessanen & Laan toegevoegd en weer snel opgegeven, bijvoorbeeld de havermoutfabriek in De Unie. In 1921 wordt een geheel nieuw bedrijf aan Wessanen & Laan toegevoegd die wel langer zal bestaan: cacaofabriek de Moriaan, in Wormer.

Vanaf 1925 laat Wessanen & Laan eigen motorschepen bouwen en heeft het bedrijf zijn eigen vloot. De eigen schepen zorgen samen met een vaste vloot van relatieschippers voor het vervoer van de grondstoffen naar de fabrieken en vervoeren ook de producten die de fabrieken verlaten.⁴⁴ Hieruit blijkt het belang van de Zaan voor fabrieken als De Tijd en De Vlijt.

In 1929/1930 wordt het interne transport bij meelfabriek De Vlijt verbeterd en chemie gaat een belangrijker rol spelen. Wanneer er behoefte komt aan dagelijks onderzoek komt er een bescheiden laboratorium gereed en in 1937 krijgt Wessanen zelfs een groot laboratorium.

Vlak voor de tweede wereldoorlog, in 1938, breidt Wessanen nog uit met de fabriek van gemengde veevoeders De Ster. Deze wordt gevestigd in de verderop aan de Noorddijk gelegen olie- en veevoederfabriek De Pijl. Wessanen speelt daarmee in op de trend van het steeds belangrijker worden van de gemengde veevoeders. Wessanen bestaat nu uit de in Wormerveer gelegen meelfabriek De Vlijt, oliefabriek De Tijd, mengvoederfabriek De Ster, een centraal laboratorium en een kantoor, en in Wormer rijstpellerij De Unie en cacaofabriek De Mo(o)riaan. In 1952 wordt De Unie gesloten, nadat het eerst als graanvlokken- en veembedrijf in gebruik is geweest.

De uitvinding in 1954 om magere melkpoeder te verrijken met melkvreemde vetten zet de internationale ontwikkeling in en in 1955 maakte Wessanen op dit terrein revolutie met het uitbrengen van een speciale fokmelk voor kalveren die goedkoper is dan de zuivere koemelk. Een deel van oliefabriek De Tijd wordt omgebouwd tot kunstmelkfabriek onder de namen Nukamel en Fokkamel. Waarschijnlijk is De Tijd net als andere oliefabrieken slachtoffer geworden van de moeilijkheden in de grondstoffenaanvoer die na de tweede wereldoorlog de hele bedrijfstak treft. De overstap naar kunstmelk geeft de aanzet tot verdere internationalisering van Wessanen, die hierdoor definitief geen typische Zaanse onderneming meer is. Het gaat goed met Wessanen, de fokmelk is een doorslaand succes en er worden allerlei bedrijven gekocht en uitgebreid in zowel binnen- als buitenland. Er worden echter ook verschillende fabrieken afgesloten, zoals rijstpellerij De Unie in 1952, cacaofabriek De Mo(o)riaan in 1986 en mengvoederbedrijf De Ster. Deze ontwikkelingen hebben Wessanen gemaakt tot wat het nu is: een houdstermaatschappij met een groot aantal werkmaatschappijen in binnen- en buitenland.⁴⁵

⁴³ R. Laan, *Wessanen's Koninklijke Fabrieken 1765-1940* (Wormerveer, 1940), 121

⁴⁴ J. Aafjes, 'Onderneming regelde zelf vervoer over water. Schippers van Wessanen & Laan' (*Zaans Erfgoed*, jrg. 3 2004/2005, nr. 12 maart 2005, p. 26-27)

⁴⁵ Voor het gehele stuk: L.A. Ankum e.a. (red.), *De Encyclopedie van de Zaanstreek* (Wormerveer en Zaanstad: Stichting Behoud Zaan Streekeigen en Stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1991), 782/783;

J. van der Laan; C. van Sijl; L. de Smet, *Pie Rapportenreeks 22. Industrielandschap de Zaan* (Zeist: Stichting Projectenbureau Industrieel Erfgoed, 1995), 48-55;

W. Wennekes, *Eeuwenoud: de lange levens van zeven Nederlandse bedrijven: Van Eeghen, Wessanen, Van Lanschot, Bols, Douwe Egberts/Van Nelle, Mees & Hope, Scholten/Linde* (Amsterdam: Thomas Rap, 1989), 45-62

Bijlage II: woningen

Adres	Noorddijk 99
Functie/type	Woonhuis
Datering	
Bouwjaar in BAG database	1907
Meer informatie in	
Bijzonderheden	'Op het erf van de molen De Boerin was tot 1917 een scheepswerf gevestigd, waarbij de werfbaas in het nu nog aanwezige huis op de hoek woonde.' Dit zou over dit huis kunnen gaan. (bron: http://home.wanadoo.nl/wormerveerse.molens/menu.html)

Adres	Noorddijk 100A
Functie/type	Woonhuis
Datering	Mogelijk uit 1930 of 1940
Bouwjaar in BAG database	1950
Meer informatie in	
Bijzonderheden	

Adres	Noorddijk 101/102
Functie/type	Woonhuis (101) en woonboerderij (102)
Datering	
Bouwjaar in BAG database	1979 (101) en 1991 (102)
Meer informatie in	
Bijzonderheden	Achter Noorddijk 102 stond een pannenkapberg uit 1908 welke in 2003 is gesloopt.

gemeente Zaanstad

Stadhuisplein 100, 1506 MZ Zaandam
Postbus 2000, 1500 GA Zaandam

T14 075
antwoord@zaanstad.nl
www.zaanstad.nl

